

**TÉRI FORDULAT A GYERMEKKORTÖRTÉNET KUTATÁSÁBAN,
A GYERMEKSZOBÁ TÖRTÉNETE TÜKRÉBEN**

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS, TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA.....	3
II. A GYERMEKKORTÖRTÉNETI KUTATÁSOK KÜLFÖLDI ÉS HAZAI EREDMÉNYEINEK, FŐBB SZERZŐINEK, A TÉMÁRÓL SZÜLETETT MŰVEKNEK A RÖVID BEMUTATÁSA.....	4
III. A GYERMEKKOR ÉS A GYERMEKEK MEGÍTÉLÉSEINEK VÁLTOZÁSAI	8
IV. GYERMEKEK A TÉRBEN ÉS ANNAK VÁLTOZÁSAI	12
IV.1. A GYERMEKEK TÉRBEN ELFOGLALT HELYE	12
IV.2. A VÁLTOZÁSOK KEZDETE	14
IV.3. A VÁLTOZÁS KEZDETE CSALÁDON BELÜL	15
V. A 19. SZÁZAD, AVAGY A CSALÁD, MINT ÉDES OTTHON.....	16
VI. ÚTON A GYERMEKSZOBA FELÉ: VÁROSIASODÁS.....	17
VI.1. POLGÁRI LAKÁS	20
VII. A GYERMEKSZOBA TÖRTÉNETE.....	22
VII.1. A GYERMEKJÁTÉKOK	23
VII.2. GYERMEKBÚTOROK	26
VIII. A KUTATÁS BEMUTATÁSA	28
VIII.1. A KUTATÁS CÉLJAI.....	28
VIII.2. MÓDSZEREK.....	29
VIII.3. KUTATÁSOM KÉRDÉSEI	29
VIII.4. A KUTATÁSBAN SZEREPLŐ FONTOSABB SAJTÓTÖRTÉNETI FORRÁSOK.....	29
VIII.5. A KUTATÁSI KÉRDÉSEK MEGVÁLASZOLÁSA.....	29
XIX. ÖSSZEGZÉS, A KUTATÁS TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI	36
X. FELHASZNÁLT IRODALOM	38

I. Bevezetés, témaválasztás indoklása

Tanulmányaim során sokféleképpen ismerkedtem meg a gyermekkorral. Különböző kutatási területeken keresztül vizsgáltam a gyermekekkel kapcsolatos hipotéziseket, feltevéseket, felmerülő kérdéseket. Rengeteg neves neveléstudós megállapításaival és tanulmányaival ismerkedtem meg, amelyek segítségül szolgáltak abban, hogy milyen úton induljak el ahhoz, hogy mélységében megismerkedhessek a gyermekkel, mint fogalommal.

Szeretném bemutatni azokat a gyermekkortörténeti kutatások eredményeit, amelyek segítséget nyújtanak nekünk a mai napig értelmezni a gyermeki világot. Szeretném ismertetni azokat a kardinális pontokat, amelyek korszakonként tükrözik a kisdedeokról alkotott képet, valamint azt, hogy milyen folyamat által és hogyan jut el odáig maga a gyermek, hogy saját tere legyen. Igaz, hogy ez egy nagyon hosszú és olykor nehézségekkel és vitákkal teli változás volt, azonban az eredménye, amit hozott magával minden kétséget kizárva egy pozitívum. Amellett, hogy a gyermekek teret kaptak, megjelent a gyermekszoba, megjelentek a gyermekbútorok és nagy hangsúlyt kaptak a játékok is, amelyek a külső szemlélő számára útmutatást ad arra, hogy hogyan s miképp érdemes értelmezni azt a kis világot, amelyben a gyermekek élnek.

A dolgozatom végén, a kutatásban szeretnék kitérni arra, hogy egyes emberek, miben látták a gyermekszoba fontosságát, mik voltak azok a fontos kérdések, amelyek segítségével egy gyermekszoba, ha nem is tökéletes, de jó lehet a gyermek számára. E téren segítségemre szolgál a korabeli sajtó, amelyből cikkeket és írásokat kiválasztva szeretnék közelebb jutni a felmerülő gondolatok megválaszolására. Kutatásom nevelés- és művelődéstörténeti keretek között, diakrón és szinkrón szemlélet együttes alkalmazásával, a (sajtó)történeti forráselemzés módszerével került megvalósításra, tematikáját tekintve egy problémátörténeti csomópontként azonosítható.

A jegyzetapparátusban (tekintettel művem kifejezetten neveléstörténeti témájára) a *Pedagógiatörténeti Szemle*¹ című tudományos folyóirat jegyzetkészítési módját használtam. Ez, tekintettel a jelentős számú elsődleges és másodlagos, a dolgozat elkészítéséhez felhasznált forrásra, számomra praktikusabb technikának tűnt, mint a – például a Magyar Pedagógia című lapban is használt – APA-rendszer.

¹ A folyóirat honlapja: <http://pedagogiatortenetiszemle.hu/index.php/ptszemle> (A letöltés ideje: 2022. 03. 10.)

II. A gyermekkortörténeti kutatások külföldi és hazai eredményeinek, főbb szerzőinek, a témáról született műveknek a rövid bemutatása

A gyermekkortörténet a szakemberek és a pedagógusok, illetve a pszichológusok között nagyon népszerű, ugyanakkor vitatott téma, olyan, amelynek a kutatása az elmúlt évtizedekben határozottan sok új eredményt hozott. A gyermekkor maga olyan téma minden ember életében, amiről sok mondanivalója van, egyrészt a saját gyerekkorunk, másrészt a mások által megélt gyermekkori élmények meghatározók.

Ahhoz, hogy megértsük a gyermekkorral foglalkozó művek sokszínűségét, magának a nevelésnek a lényegét, meg kell értenünk, hogy minden korban máshogyan vélekedtek a gyermekről, és nem volt ritka a gyermekkorral kapcsolatos, ambivalens hozzáállás sem. Minden történelmi korszaknak más és más volt a vezető eszméje, az ember-, világ- és gyermekképe, amihez nem csak az emberek élete, családjának berendezkedése, életvitele, hanem bizony a gyermekkor és a gyermeket körülvevő dolgok is alkalmazkodni kényszerültek. Számos gondolkodó úgy vélte, hogy a nemzet jövője a gyermekek nevelésében rejlik, az anyák kezében van, hiszen ők képesek „megmenteni” a hanyatló világot, megtartani tisztán az elkorcsosuló erkölcsöket.

Dolgozatomnak ebben a részében igyekszem röviden bemutatni azokat a kutatókat, tudósokat, akik valamilyen formában úttörői voltak a gyermekkortörténeti kutatásoknak. Számos írás, tanulmány, elemzés megjelent, ezek szerzői mondhatni egységesen – Philippe Ariès (1914–1984) és az ő művét tartják kiindulópontnak. Ariès francia történész volt, az Annales-iskola² harmadik generációjának képviselője. 1960-ban írott, pro és contra is nagyon nagy hatást kiváltó, meghatározó műve magyarul a Gyermek, család, halál címet kapta. Ebben többek között azt taglalta, hogy a 17. század előtt nem ismerték a gyermekkort és a családi érzést. Ezen kívül, leginkább a gazdaság változásával hozta párhuzamba a változó gyermekképet a demográfiai adatok alakulása tükrében. Ahogy fellendült a gazdaság, egyre több csecsemő élte túl a csecsemőkort, tehát a csecsemőhalálozások száma csökkent: *„gazdasági változások hatására bekövetkező attitűdváltozás, amely fokozottabb odafigyelést jelentett a gyermekekre, azt eredményezte, hogy a megszületett gyerekeknek nagyobb esélyük volt az életben maradásra.”*³ A francia történész kijelentései bizonyosan mérföldkőnek számítottak a gyermekkor történetének kutatásában, hiszen ösztönzőleg hatottak különböző tudományágak

² Az Annales című folyóirat 1929-ben indult útjára Franciaországban. „Figyelembe veszi az antropológiai, szociológiai, gazdasági, földrajzi és pszichológiai eseményeket a történelem tanulmányozása során.” <https://hu.thpanorama.com/articles/historia/escuela-de-los-anales-origen-caracteristicas-metodologia-y-representantes.html> (A letöltés ideje: 2022.01.09)

³ Szabolcs Éva: A család és gyermekkortörténeti kutatások újabb fejleményei. *Magyar Pedagógia*, 1990/3-4. 170-184. o.

(például a történettudomány, a pszichológia, a neveléstudomány, a művészettörténet és más diszciplínák) képviselőire. Ariès jelentősen hatott az amerikai Linda Pollockra is, aki egy teljes könyvben fejtette ki saját nézeteit, hogy megcáfolja a francia történészt. Ahogy Ariès azt állította, hogy a családi érzés a 17. század után vált ismertté, úgy Pollock mellett a feltevés mellett foglalt állást, hogy semmilyen szülői magatartás vagy szülői attitűd nem változott az évtizedek vagy évszázadok során, legyen szó háborúról vagy gazdasági válságról.

A gyermekkortörténet kutatásában a kutató többfajta forrást alkalmazhat. Gyakorta előfordulók ezek közül a visszaemlékezések, naplók, önéletrajzok. Ezek az irattárakban, levéltárakban őrzött, hivatalos dokumentumok tartalmánál jobban kiszélesítik a látókörünket, a magánszférára, a személyesen megélt történelemre, a mindennapokra vonatkozóan mélyebb, fontosabb ismereteket olvashatunk ki belőlük. Egyébként Linda Pollock is hasonló forrásokra támaszkodott, mint a francia szerző, leginkább azért, hogy be tudja bizonyítani feltételezését. Itt érdemes megemlíteni az önéletrajzokat, valamint azokat a műveket, amelyeket akár édesapák írtak. Az önéletrajzokkal, más néven önéletírásokkal foglalkozik például kutatóként Elizabeth Warnonck Fernea. Fontos megemlíteni, hogy ezek, az általa elemzett mesék közeli, már felnőtt gyermekek tollából származnak, akik visszaemlékeznek gyermekkorukra különböző síkok mentén. Ilyen például a vallás és az etnikai hovatartozás.

A 19. században nagyon elterjedté váltak a személyes, az intim szférát megörökítő írásművek, rengetegen írtak például naplót, nők is és férfiak is egyaránt. Nagyon „felkapott” lett abban az időben az édesapák által írt napló. Ezek az apák általában otthon, családi körben nevelték, oktatták gyermekeiket, és lejegyezték meglátásaikat, véleményüket, fiktív módon. Később, már az írásokkal egyfajta segítséget nyújtottak másoknak, és a nevelés mindennapi nehézségeire különböző megoldásokat kínáltak a műveik. Talán a leghíresebb ilyen napló Ernest Legouvé naplója. Fiktív módon ír, egy történetet sző a mindennapjaik és nevelése köré.⁴

Ahogy korábban említettem, Ariès teljes mértékben ösztönzőleg hatott a történészekre, és nemcsak külföldi, hanem hazai eredmények és művek is születtek a témában. Fontos megemlíteni, hogy magyarországi viszonylatban, a 20. század végéig alig jelent meg a gyermekkor témája a társadalomtörténetben. Ha hazánk gyermekkortörténeti publikációit, kutatásait, tanulmányait nézzük, akkor három nagy csoportra érdemes őket osztani. Az elsőbe tartoznak azok a munkák, amelyek külföldi gyermekkortörténeti kutatásokat foglalnak össze. Kiemelkedő példa erre Szabolcs Éva műve, aki 1986-os munkájában (*Gyermekkortörténet – családtörténet*) a külföldi vitákat, kutatási törekvéseket és eredményeket mutatta be. Továbbá

⁴ L. erről: Pukánszky Béla: Gyermeküket tanító apák. Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. *Iskolakultúra*, 2002/3.

számos neveléstudós publikált különféle tanulmányokat, azonban egy ideig nem volt közöttük olyan, aki önálló gyermekkortörténeti kutatásba kezdett volna. Az ő kutatásokról szóló tanulmányaihoz hasonlóan készített Hegedűs Judit.⁵ Egyes hazai folyóirataink, mint például a *História* élen jártak a téma megjelenítésében.⁶ Az 1999-ben megjelent *Műhely* című folyóiratban a kisgyermekről alkotott történelmi feltevéseket, hipotéziseket taglalták. A legfigyelemfelkeltőbb és legfontosabb írás ebben a lapban Péter Katalin írása volt: „.. aki rámutatott a források, illetve a forráshiányok értelmezési buktatóira, és arra, hogy Magyarországon a honfoglalás korától bizonyítható, hogy elismerték a gyermek kivételezett státusát, és a gyermekort sajátos életszakasznak tekintették.”⁷ Itt is látható, hogy nemcsak külföldön, hanem hazánkban sem feltétlenül értettek egyet a szakértők, kutatók a gyermekek történelemben elfoglalt helyének értelmezését illetően. Azt fontos látni, hogy Péter Katalin ezzel a megállapításával nem feltétlenül Ariès francia történész állítását igazolta, aki azt állította, hogy a 17. század előtt nem ismerték a gyermekort és a családi érzést.

A második csoportba tartozott az elsődleges és másodlagos források alapján a gyermekekről kialakult kép, illetve vélekedés összefoglalása. A különböző forrásgyűjtemények közül, Kéri Katalin műve emelkedik ki, aki egy csoportba szedte azokat a – különböző korszakokban és földrajzi helyszíneken keletkezett – szövegrészeket, amelyekkel szemléltetni lehet a különböző korok gyermekeinek mindennapjait. A mű a *Továtűnő álom. Válogatás a gyermekortörténet európai forrásaiból* (1999)⁸ címet kapta. Ebben a szemelvénygyűjteményben is található egy kutatástörténeti összefoglalás, az 1999-ig megjelent főbb hazai művek adatainak említésével.⁹ Ugyanennek az írásnak a megjelentetése a Pedagógusképzés hasábjain is megtörtént.¹⁰ szintén Kéri Katalin állította össze 1997-ben az első olyan forrás- és szemelvénygyűjteményt¹¹, amely az Európában kívüli gyermek- és neveléstörténettel foglalkozott.

A harmadik csoportba az önálló kutatások tartoznak. Az első önálló, kifejezetten gyermekortörténeti tanulmányt Makkai László történész jegyezte, ő a középkori gyermekekről írt.¹² Az első, nagyobb ívű gyermekortörténeti kutatást a néhai történésznő, Péter Katalin által

⁵ Hegedűs Judit (2004): A gyermekort-történet a haza neveléstörténeti kutatásokban. *Iskolakultúra* 14. (3) <http://real.mtak.hu/60471/> (A letöltés ideje: 2022.01.09)

⁶ Gyermekek a történelemben. *História* 1997/5-6. tematikus szám

⁷ Deáky, 2011. i.m. 21. o.

⁸ <https://mek.oszk.hu/02100/02102/02102.htm> (A letöltés ideje: 2022.01.09)

⁹ Kéri Katalin: *A felnőttek nagyított gyermekek? Neveléstörténeti szemléletváltás és gyerekortörténet.* <https://mek.oszk.hu/02100/02102/02102.htm> (A letöltés ideje: 2022.01.09)

¹⁰ *Pedagógusképzés*, 1998. 118–125.

¹¹ Kéri Katalin (szerk., 1997): *Távoli tájak, ismeretlen gyermekek.* Janus Pannonius Tudományegyetem, Tanárképző Intézet, Pécs.

¹² Makkai László: A gyermek a középkorban. *História*, 1979/1. 3–4.

vezetett kutatócsoport végezte, amelynek eredményét 1996-ban be is mutatták: „*az derült ki, hogy nincsen olyan forrástípus, amelynek egyik vagy másik darabkájában ne lennének gyermekekről szóló információk.*”¹³

A fentebb már idézett kutatónő, Szabolcs Éva gyermekkortörténeti témáról végzett a tartalomelemzés módszertanával sajtókutatást, ezt doktori értekezésben foglalta össze, és műve önálló kötetben¹⁴ is megjelent. Ugyancsak ő *Ifjúkorok, gyermekvilágok* címmel két kötetes tanulmánykötetet¹⁵ is szerkesztett hazai kutatótársai műveiből.

A gyermekkortörténeti kutatások kiemelkedő alakja Pukánszky Béla. Ő neveléstörténésként több, általa írt vagy szerkesztett műben adott széleskörű, korokon átívelő elemzéseket az olvasónak. Kutatásai során nem csak írott forrásokra támaszkodik, hanem ha szükséges, akkor képzőművészeti, illetve grafikai elemeket, „bizonyítékokat” is használ. Pukánszky Béla Vajda Zsuzsannával további, a gyermekkortörténethez tartozó munkákat is szerkesztett.¹⁶

A történész, neveléstörténeti kutatások mellett említést érdemelnek a művészettörténeti, néprajzi keretek között folytatott gyermekkortörténeti kutatások is.

1979 nemcsak a nemzetközi gyakorlatban volt fontos évszám. 1979 éve volt, a Nemzetközi gyermekév. Ennek tiszteletére Györgyi Erzsébet a Néprajzi Múzeumban kiállítást szervezett, melynek a „Gyermeklét a régi magyar faluban” címet adta. Mérföldkönek nevezhetjük, hiszen a tárlat sikeressége azt hozta magával, hogy érdemes lenne annak anyagát forrásokkal alátámasztva kibővíteni. Ez azt jelenti, hogy nem csak és kizárólag a falu lenne a középpontban, hanem a mezővárosi lét is, családszerkezeti szempontból. Györgyi Erzsébet ötletével kapcsolódott egy európai kiállítássorozathoz, valamint kutatómunkákhoz egyaránt.¹⁷ Az arisztokrata gyermekeken túl a középosztálybeli gyermekekkel foglalkozott a Magyar Nemzeti Múzeum „Gyermekek, gyermekvagyak” tárlata. A tárlat 1990-ben nyílt meg. Ezt nevezhetjük akár egy előrejelzésnek, miszerint a kutatókat és történészeket igenis foglalkoztatja a gyermekkor és gyermeklét, tehát kívánnak róla kutatni.

¹³Péter Katalin (szerk., 1996) *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. MTA – Történettudományi Intézet, Budapest.

¹⁴Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában*. Gyermekkép Magyarországon 1868–1890. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

¹⁵Szabolcs Éva (szerk., 2009): *Ifjúkorok, gyermekvilágok (I)* Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt, Budapest; Szabolcs Éva (szerk., 2009), szerzők: Mann Miklós, Kéri Katalin és Gelencsér Mónika: *Ifjúkorok, Gyermekvilágok (II)* Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt, Budapest.

¹⁶Vajda Zsuzsanna ; Pukánszky Béla (1998): *A gyermekkor és a gyermekfelfogás a történelemben*. In: Vajda, Zs; Pukánszky, B (szerk.): *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 7–11.; Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (szerk., 1998): *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

¹⁷Deáky, 2011. i. m 24. o.

A gyermekkortörténeti kutatásokban újabban sok és izgalmas eredményt hoztak a képkutatások, például Tamba Renátó¹⁸, Endrődy Orsolya¹⁹, Kéri Katalin²⁰ vizsgálódásai során. A Gyermeknevelés című, on-line folyóirat különösen sok erőfeszítést tett a gyermekkortörténet, illetve az ikonográfia elemzések előre lendítése érdekében is.

III. A gyermekkor és a gyermekek megítéléseinek változásai

Történelmi, neveléstörténeti szempontból különböző korszakokra lehet osztani a gyermekekről szóló véleményeket, megítéléseket. Egészen az ókori birodalmaktól kezdve a középkoron át az újkorig, sőt a legújabb korig ismeretes az, hogy nem egyformán beszélhetünk a gyermekkorról és a gyermekek helyzetéről sem. Nem haladt a saját medrében a nevelés és neveltetés, nem mutatott egy egyfajta folytonosságot, hanem koronként és földrajzi területenként, államonként is változott. Minden korszakban változott a világ- és emberkép, más értékek és nevelési célok álltak a középpontban, így a gyermekeket és az ő világukat is teljesen más szemszögből nézték az akkori korok emberei, de megállapíthatjuk azt, hogy mindig volt egy olyan társadalmi réteg, aki kereste, milyen a hatékony nevelés, miként lehet jó a gyermekeknek. Így vélekedett erről Hollósi Hajnalka is az Iskolakultúra hasábjain: „*Gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy mióta a világon létezik az írásbeliség, vannak adataink arról, hogy a gondolkodó értelmiséget foglalkoztatták a gyermekek nevelésével összefüggő kérdések.*”²¹

A történelem folyamán akár egy birodalmon belül is megoszlott a gyermekről való gondolkodás mikéntje és módja. Ennek ékes példája Athén és Spárta esete. Míg Spártában a fiúkat már egész kisgyermekkoruktól fogva katonai nevelésben részesítették, és csak a legkritkább esetben tanították meg őket írni és olvasni, addig Athénban a családon belül kezdődött a nevelés, és a legtöbb család arra törekedett, hogy a gyermekük tanult legyen. Annak ellenére, hogy ennyire különbözött egymástól a két poliszban a nevelési eszmény és gyermekkép, egy közös azonban mégis volt: a testi fenyítés és a verés. Természetesen szót kell

¹⁸ Tamba Renátó (2017): *Gyermekkor a vásznanon. A dualizmus kori gyermekszemlélet az Alföldi Iskola festészetében.* Storming Brain, Érd.

¹⁹ Endrődy-Nagy Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe. A gyermekkép reneszánsza 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés.* ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest; Uő.: *A gyermekkortörténeti ikonográfia kutatási irányai és lehetőségei. Gyermeknevelés (on-line folyóirat) 2017, 5. 1.* http://gyermeknevelés.tok.elte.hu/17_1_szam/pub/endrody_nagy_2.html (2022.01.09)

²⁰ Kéri Katalin: *Hervasztó jelen, virágzó jövő: Gyermekábrázolás az 1950-es években.* In: Szabolcs Éva (szerk., 2009): *Ifjúkorok, gyermekvilágok II.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 111–231.

²¹ Hollósi Hajnalka (2008): *Gyermekkép, gyermekvilág, gyermekfelfogás változásai pedagógiai megközelítésben. Iskolakultúra, 2, 92-103, 92. o.* http://misc.bibl.u-szeged.hu/45530/1/iol_2008_001_092-103.pdf (A letöltés ideje: 2022. 01. 29.)

Megjegyzés: az értelmiség kifejezés a szakdolgozat szerzője szerint nem teljesen visszavetíthető régebbi korokba, lévén, hogy a fogalmat a 19. században kezdték el használni.

arról is ejteni, hogy csak a jómódú családok gyermekei voltak azok, akik „intézményes” nevelésben részesülhettek magántanítók által, fizetség ellenében. Az ókori római birodalomban sokkal nagyobb szerepet játszott a családi nevelés és a család, mint a görögöknél. Amikor megszületett a gyermek, az édesapa egy jelképes és sokatmondó mozdulattal magához ölelte, így jelezvén azt, hogy befogadta a családba. A nevelés 6-7 éves korig az édesanya feladata volt. Az édesanyáktól tanulták meg a gyerekek a normákat, erkölcsöket, a vallást és a hagyományokat valamint, minden olyan elsajátítandó dolgot, amelyek elengedhetetlen a további tanuláshoz és a becsületes élethez. Később az apa vette át a tanító szerepet, és megtanította gyermekeit írni, olvasni, számolni. Az apán keresztül megtanulták a különböző paradigmákat, valamint velük mehettek el először a Fórumra, ahol belekóstolhattak a politikai életbe. Innen természetesen a lányok nemükből fakadóan ki voltak tiltva, nem vehettek részt a politikai összejöveteleken. Azzal, hogy fiúgyermeknek született az utód, katonai nevelés is várt rá. A következő lépcsőfok a nevelési ranglétrán a katonaságban való részvétel volt, aminek során az ifjak táborokban sajátíthatták el a különböző katonai gyakorlatokat, feladatokat, katonai kötelességeket. Egy idő után a család, a katonaság és a közösségi-politikai élet középpontjának számító fórum már nem volt elegendő. A rómaiak számtalan háborút vívtak és számtalan néppel kerültek kapcsolatba. A tudás és kultúra szempontjából készek voltak fejlődni és tanulni, művelődni. Mondhatjuk azt, hogy ezek a katonai hadjáratok és azoknak sikeressége fektette le az intézményes nevelés és műveltség alapjait, elsősorban görög példák nyomán. Pukánszky Béla fogalmazott egyik könyvében: „*A hóditó Róma érintkezésbe lépett más népek kultúrájával, műveltségével, mindezeket a hatásokat befogadta, asszimilálta.*”²² Tehát, ennek értelmében nem elutasították az újat, a kultúrát és a művelődést, hanem képesek voltak beleolvadni a birodalmi nevelés olvasztótégelyébe. Itt szeretném még megemlíteni azt a fontos tényt, hogy forrásaink alapján a Római birodalom egyes területein élők olyan műveket és írásokat bocsájtottak közzé, amelyek hasznos elemei voltak az akkori gyermekgyógyászatnak és -orvoslásnak. Sok esetben a görögöktől fennmaradt írásokat kutatták és folytatták tovább. Ilyen volt például Celsus munkássága, aki Hippokratész gondolatait követte, vagy pedig Oribasziosz is, aki Arisztotelész életművét folytatta a csecsemők megfigyelésével kapcsolatban.²³ Természetesen, ahogy a görögöktől nem állt messze, úgy a római nevelőktől sem a szigorú rend, a verés és a fenyítés. Úgy vélték, hogy ezzel a magatartásformával a gyermekek érdekeit szolgálják, akik így megtanulják a rendet és a fegyelmet. Quintilianus az

²² Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt, 1996, osz. n. <https://mek.oszk.hu/01800/01893/html/02.htm#Heading20> (A letöltés ideje: 2022. 01. 30.)

²³ Richard B. Lyman (1998): Barbárság és vallás: késő római és kora középkori gyermeknevelési szokások. In: Vajda Zsuzsa – Pukánszky Béla: *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 67-87. o.

első olyan gondolkodók sorából való, akik felfigyeltek arra és megállapították azt, hogy a gyermek életében az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb életszakasz az az első pár év. Hiszen akkor sajátítja el a gyermek a viselkedési alapokat, ebben az időszakban tanul meg beszélni, ilyenkor tanulja meg a világ jóságát és rosszát. Ez az időszak képes nagy hatással bírni az egyén életére, és életének milyenségére és minőségére.

A középkori gyermekképet leginkább a vallás határozta meg a keresztény Európában. A templomok papjai és a kolostorok szerzetesei keményen felléptek a magzatukat elhajtó anyák ellen, és különböző büntetéseket róttak rájuk. A papság a gyermekek védelmére kelt, gyakran a középkori miséken prédikációjuk mondanivalójaként megemlégették, hogy a gyermekek is Isten teremtményei, lélekkel vannak megáldva.²⁴ A középkorban nem egészen olyan negatív volt a gyermekkép, ahogyan például Szent Ágoston ábrázolta: „...*boldog az, akinek nincs gyereke, mert csak a fáradtság és a gond van velük...*”²⁵ A középkorból fennmaradt források legtöbbje szerint a gyermekkor a tisztaság, az ártatlanság kora. Ahogy a gyermek növekszik és felnőtté cseperedik, annál inkább elveszti a tisztaságát és ártatlanságát: „*A gyermekkor tisztasága és szépsége később elenyészik; a felnőttkor így egyfajta veszteség: az ártatlanság és a vele járó önfeledt derű elvesztése.*”²⁶ Ahogy itt is látjuk, a korábbi koroknál jobban gyermekközpontú lett az emberek felfogása. A hit és a vallás, a Krisztus gyermekképét közvetítő Evangéliumok, valamint a kereszténység elterjedése nagyban közrejátszott ebben. Ha megnézzük a 12. századi egyházi témájú ikonokat, azt láthatjuk, hogy a művészek a gyermek Jézust is sokkal emberibben, meglehetősen finom vonásokkal ábrázolják.²⁷

Amikor a reneszánsz időszakából merítünk forrásokat, arra a megállapításra jutunk, hogy a humanizmus és a humanista felfogás egy újfajta irányzatot adott az emberek számára, megváltoztatta a gyermekszemléletet és a nevelést is. A humanizmus korszakában számos kiváló gondolkodó alkotott. Közülük a legelismertebb Erasmus volt, aki számos gyermekekkel és a gyermeki neveléssel kapcsolatos könyvet írt, amelyek fennmaradtak az utókor számára. Ő volt az első ember, aki különbséget tett gyermek és gyermek fejlettségi szintje között. Abban az időben még nem volt ez elterjedt, hiszen nem minden családnak adatott meg, hogy gyermekét oktattassa. A humanista gondolkodók a gyermeket a lélek oldaláról közelítették meg. Lényeges volt, hogy illedelmes, erkölcsös nevelésben részesüljön.²⁸ A humanista nevelők és gondolkodók

²⁴ Pukánszky Béla (2001): A középkor és a reneszánsz gyermekfelfogás. In: *A gyermekkor története (kézirat)*, 3. fejezet, 2-3. o.

http://www.pukanszky.hu/Gyermekek_2001/3_K%C3%B6z%C3%A9pkor%20_%C3%A9s_renesz%C3%A1nsz.pdf (A letöltés ideje: 2022. 01.31.)

²⁵ Szent Ágostont idézi Pukánszky Béla, 2001, i.m. 4. o.

²⁶ Pukánszky Béla (2001) idézi Sulamith Shahart (2000), i. m. 5. o.

²⁷ Szent Ágostont idézi Pukánszky Béla, 2001, i.m. 4-5. o.

²⁸ Hollósi 2008, i. m 97–98. o.

teljesen elutasították a nevelés eszközeként a verést és a fenyítést. Itt Thomas Morust emelném ki, aki a nevelés eszközeként a szeretetet és a gyengédséget fogalmazta meg. Azonban, annak ellenére, hogy elutasították a verést és a fenyítést, az sajnos a hétköznapi gyakorlatban megmaradt és csak nagyon sokára, a 19-20. századra kopott ki teljesen a nevelés eszköztárából.

29

A történelem következő korszakában a gyermekekről kialakított vélemény egyre kedvezőbben alakult. Luther Márton szerint a gyermek maga az érték, és nagyon nagy gondot kell fordítani a nevelésére. Ahhoz, hogy az iskola, illetve az intézmények kedvező hatást érjenek el, nagyon fontos a család és annak szerepe a gyermek életében. Luther buzdította az egyházi előljárókat, hogy ragadjanak meg minden lehetőséget annak érdekében, hogy a tehetséges fiúk intézményes körülmények között tudjanak tanulni. Felismerte és megfogalmazódott benne az, hogy a nők és a lányok a társadalom peremére kerültek, ezért szorgalmazta a lányok iskoláztatását is. Ez azt jelentette, hogy minden gyermeket egyenlőnek tekintett és ennek fényében szorgalmazta a gyermekek oktatását nemtől függetlenül.³⁰

A 17–19. század során a gyermekképről alkotott felfogás egyfajta evolúción ment keresztül, mondhatjuk azt, hogy egy elég gyors léptű evolúción. Ezt onnan vehetjük észre, hogy feltűnően kevesebb lesz a gyermekgyilkosság vagy a csecsemőhalál.³¹ Ezt bizonyítja Szabolcs Éva tanulmánya, amelyben Johanssonra hivatkozik: „a 16-19. századok között az európai uralkodó osztályok csecsemő- és gyermekhalandóságát vizsgálva úgy találta, hogy nem indokolt annak magas aránya (pl. 246/1000 a 17. században).”³²

Ariès szerint a 16. század előtt nem igazán ismerték a család és a családi szeretet fogalmát. Ez a 16. század után kezd megváltozni. Az, hogy ennek mi lehetett az oka és mi történhetett ekkor, miért lett kevesebb a csecsemőhalálozás, ő azzal magyarázza, hogy a gazdaság fellendült, az emberek hozzáállása teljesen megváltozott a családdal és a gyermekekkel kapcsolatban is. Akkor, amikor a család, mint fogalom, valóban a családot jelképezi, nem pedig egy esetleges termelési egységet, akkor a benne élők sokkal inkább képesek egymásra fókuszálni és a kapcsolataikat rendezni. Linda Pollock viszont egy teljes könyvet írt annak érdekében, hogy teljesen megcáfolja Ariès állítását. Pollock különböző naplókat, életrajzi írásokat és feljegyzéseket olvasott és kutatott, amelyek segítségével olyan állításokat, hipotéziseket fogalmazott meg, amelyek teljes mértékben ellentétesek a francia történész szavaival. Pollock úgy gondolja, hogy a családot és a családi érzést egyáltalán nem

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Szabolcs Éva 1990, i.m. 170. o.

³² Uo.170. o.

befolyásolta semmilyen történelmi változás: „Tömören fogalmazva, Ariès a történelmi változásokra reagáló képződménynek tartja a családot, történetileg elemzi a gyermekszemlélet alakulását, a nevelést; Pollock viszont úgy találja, hogy a gyermekkel kapcsolatos szülői magatartás sokkal kevésbé kitett a változásoknak, mint Ariès jelezte.”³³

Dolgozatomnak ebben a fejezetében szeretném még megemlíteni az úgynevezett pszichohistóriai irányzatot, amely a pszichoanalízissel keresi a válaszokat különböző felnőtt viselkedési mintázatokra. Ezzel kapcsolatosan Lloyd deMause nevét érdemes megemlíteni. A feltevése nem a különböző történelmi változások hatnak a család változására, ahogyan azt Ariès írta: deMause pont az ellentétét állította, vagyis, hogy a gyermekek hatnak a történelemre, miattuk történnek a változások. Egyébként, már megfogalmazták azt is neves gondolkodók, hogy az anyák és az ő nevelésük lehetnek a nemzet megmentői.³⁴ Három különböző viselkedést különít el deMause, mikor a szülők a gyermekek igényeivel találják szemben magukat: A szülő a gyermeket saját tudatalattijának kivetítésére használja fel. A szülő a gyermekben saját gyermekkorai felnőtt figuráinak helyettesét látja. A szülő megérti a gyermek szükségleteit és kielégítésükért tenni is tud.³⁵

Az, hogy melyik a leoptimálisabb, mindenki saját maga el tudja dönteni, de a legjobb az, ha a szülő megérti a gyermeket, figyel rá és segíti őt. Minél közelebb kerülnek a gyermekhez, annál inkább kialakul egyfajta szoros szülő–gyermek kapcsolat. Szabolcs Éva megfogalmazta, hogy hogyan is alakult a gyermekgondozás és a gyermekkép a történelem során: „Általános alapelv, hogy minél messzebb tekintünk vissza a történelemben, annál kezdetlegesebb a gyermekgondozás színvonala, vagyis a régi korok szülői nem (eléggő) ismerték fel és nem megfelelően elégítették ki gyermekeik igényeit. Nem állíthatjuk azonban, hogy az empátiás reakció teljesen ismeretlen volt, csak nem uralta olyan mértékben a szülői gondolkodásmódot, mint a modern időkben.”³⁶

IV. Gyermekek a térben és annak változásai

IV.1. A gyermekek térben elfoglalt helye

Ahogy a gyermekekről alkotott felfogás változott, úgy a gyermekek térben való elhelyezkedése is fejlődésen, változáson ment keresztül. Igaz, ez a fejlődés nem mindig volt egyenletes, vagy

³³ Uo. 170. o.

³⁴ Uo. 170. o.

³⁵ Uo. 179–180. o.

³⁶ Uo. 181. o.

egymásra épülő, hanem voltak egyes megrekedt szakaszok, amiben a gyermek inkább mellőzött volt, vagy egy mellékszereplőként vett részt a társadalom és a családok életében.

Amikor az őskori ember életét, mindennapjait vizsgáljuk, láthatjuk, hogy törzsekben éltek. A törzsekben élő, kizárólag egymásra számító emberek együtt végezték a mindennapi feladatokat, és az élet fenntartásához szükséges teendőket. Ebből következik az is, hogy természetesen a gyermekek is részt vettek ebben az erős kötelékekkel szőtt törzsi életben. Ezek értelmében vélhetően minden felnőtt fontosnak tartotta tudásának átadását. A gyermekeket játékos módon készítették fel a felnőtt korra és szerves része volt életüknek a szülők melletti tanulás. Ez azért nagyon fontos, mert a megfigyelés technikájával, utánzással, játékkal közvetlenül a családtól tanulták meg a létfenntartás elemeit.³⁷

Az ókorban fontosnak tartották a gyermek nevelését. Ennek ellenére a nevelési folyamatot nem a család végezte, hanem az állam feladatának tekintették. Birodalmanként változott az, hogy minek szánják a családok, szülők vagy az állam a gyermekeket. Például, Spártában a cél az volt, hogy a gyermek felnőtt korára jó katonává váljon. Emiatt, már hét éves koruk után kiemelték őket a családokból és katonai iskolákba, kiképzésekre küldték őket. Az ókori Rómában különleges mozzanata volt a gyermek születésének. Az édesapa, mint a család feje, nyilatkozott arról a földre tett csecsemő felvételével, vagy nem felvételével, hogy hajlandó-e arra, hogy felnevelje, és egyáltalán befogadja az utódját.³⁸

A keleti kultúrákban a gyermekeket tekintették a legfontosabbnak. Kiszolgálták őket, őszintén figyeltek arra, hogy a gyermek esendő és szüksége van segítségre, kiszolgálásra, dajkálásra, mert a korai időszakban, vagyis az első egy-két évben képtelen kiszolgálni, ellátni magát: Az ókori egyiptomiak élénk érdeklődést tanúsítottak a gyermek kiszolgáltatottsága, sebezhetősége iránt. Óvták a csecsemőket, tiltották a csecsemőgyilkosságot, nem használták a pólyázást.³⁹

Azt le kell szögezni, hogy az ókori társadalmakban még nem igazán alakult ki az a bizonyos családi egység: „Az ókori társadalmakban a család legfontosabb funkciója a reprodukció biztosítása és az önellátás volt.”⁴⁰

Egyébként, a középkorban a családok tekintetében megfigyelhetünk egy-egyfajta rendet. A rend tetején állt az édesapa, aki a ház ura volt. Az ő kezében volt a család és a családnak a

³⁷Pukánszky Béla – Németh András 1996, i.m. osz. n.

³⁸ Magyar Erzsébet: A család története In: Bodonyi Edit, Busi Etelka, Hegedűs Judit, Magyar Erzsébet, Vizely Ágnes: *A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése: Család, gyerek, társadalom* (5. kötet), 2006, 6. o. <http://mek.niif.hu/05400/05461/05461.pdf> (A letöltés ideje: 2022. 02. 25.)

³⁹Dr. Albert Gábor (2011): *A nevelés elmélet és történeti alapjai* http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/albert_gabor/2a_becsben_tartott_gyermek.html (A letöltés ideje: 2022.02.24.)

⁴⁰Magyar, 2006, i. m. 6. o.

javai. Mivel általában rengeteg családtag élt együtt, ezért nem beszélhetünk teljes intimitásról, vagy bármiféle közeledésről.⁴¹

Az újkor még nem hozta el a változást a gyermek társadalomban, illetve családban betöltött helyének átalakulásában. Luther Márton családfelfogásában a gyermekek alattvalóként vannak feltüntetve vagyis: „*Nincs nagyobb, nemesebb eredetű hatalom a földön – írja egy helyütt –, mint a szülők hatalma gyermekeik fölött.*”⁴² Luther Márton után a gyermekkorról való vélekedést egy kettősség jellemezte. A szülők és a pedagógusok meg akarták kímélni még a gyermekeket a felnőtté válástól és a tiszta lelkük beszennyeződésétől, viszont egyes területek siettetésével el akarták őket szakítani a gyermekkoruktól és mihamarabb lezárni azt.⁴³

Azt mindenképp meg kell említeni, hogy annak ellenére, hogy minden kor rendelkezett nemes gondolkodókkal és rengeteg jó gondolat született a gyermekekkel kapcsolatban, nem feltétlenül jelent ez meg a gyakorlatban. Hiába terjedt el birodalom-szerte vagy Európa-szerte bármely álláspont, mindig történt valami, ami miatt adódtak kivételek. Példaként szeretném felhozni a csecsemőhalandóság kérdését. A középkorban az egyház próbálta kezelni ezt a problémát. A szent beszédekben, prédikációkban, törvényekben hangsúlyozták azt, hogy bűn mindenféle olyan cselekedet, amely a kisgyermek élete ellen irányul.⁴⁴ Mi hozta el a változást? Ezt szeretném kifejteni a következőkben.

IV.2. A változások kezdete

A 18. században egyfajta változás kezdődik. Változnak az életkörülmények, egyre ritkulnak az embert próbáló helyzetek. Kevésbé pusztítanak háborúk, járványok és az életfeltételek javulnak. Elmondható, hogy a családok nem éheznek, körülményeikhez mérten tisztább, egészségesebb életet folytatnak, egészségesebbek próbálnak maradni. Ezeknek köszönhetően észrevehetően javulnak a csecsemők és gyermekek életben maradásának az esélyei. Természetesen nem csak az előbb említett feltételeknek köszönhető a javulás. Ebben az időszakban vezették be szélesebb körben a reneszánsz és reformáció időszakában már megindult iskolai oktatást a leányok számára valamint, az édesanyák részt vehettek felvilágosító oktatáson, amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a nők és a gyermekek

⁴¹ Uo.

⁴² Pukánszky Béla (2001) idézi Luther Mártont : *A gyermekkor története (kézirat) – A reformáció és a kora újkor gyermekképe*, 1. o.: http://www.pukanszky.hu/Gyermekek_2001/4_%c3%9ajkor.pdf (A letöltés ideje: 2022. 02. 25.)

⁴³ Uo. 7. o.

⁴⁴ Uo. 2. o.

helyzete változást mutasson.⁴⁵ Sajnos, a 18. században is függött a gyermek életben maradása attól, hogy hányadikként született, valamint attól is, hogy milyen a nemű volt. Különleges szerepet töltött be az elsőszülött gyermek, aki kitüntetett szerepet kapott a családban, és őt nem fenyegette az elhanyagolás. Ez nem mondható el a törvénytelen gyermekekről, vagy a nem elsőként született gyermekekről.⁴⁶

Pukánszky Béla *Gyermekekép és nevelés* című könyvében megemlíti egy tájékoztatót, amelyet Párizs rendőrfőnöke bocsájtott ki a párizsi dajkaságról. Ebben az áll egy 1790-es adat szerint, hogy az évente született 21000 csecsemőből csak ezret táplál a saját édesanyja és még ezret a házi szoptatós dajka. A többi gyermek mind vidékre kerül, távol a családjától. Sajnos, ebből a 19000 vidékre került csecsemőből nem mindegyik érte meg az egy hónapos kort sem. A dajkaságot azért említem meg, mert a történelem során nagyon sok, nemes gondolkodó vélekedik arról, hogy milyen hasznos és jó, ha a gyermeket az édesanyja saját testéből táplálja. A családok, mondhatni, ezt prioritásnak vélték, ezért ha az édesanya nem akarta vagy nem tudta szoptatni a gyermeket, akkor kerestek egy olyan valakit, aki képes testéből táplálni akár más gyermekét is.⁴⁷

IV.3. A változás kezdete családon belül

A 18. század második felétől a fejlődés nagyobb intenzitású lett. Ahogy említettem, az életkörülmények változása, az ipari evolúció, a mezőgazdaság és a közlekedés átalakulásai, a városfejlődés, a járványok ritkulása nagymértékben hozzájárult ehhez. A járványok és betegségek ellen megjelentek a védőoltások, amelyek növelték az élettartamot. A csecsemőhalandóság csökkenni kezdett. A gyermekek életben maradásával viszont a szülések és a születések száma lassult.⁴⁸

A nagymértékű változás természetesen a gyermekekkel kapcsolatos gondolatokat és vélekedéseket pozitív irányba mozdította, amely több mindenre vezethető vissza: Olyan házasságok kötődtek, amelyek szerelemből, szeretetből jöttek létre. Sokkal jobban számított az intimitás: „A hasonló életkorú és így hasonló testi-fizikai kondíciókkal rendelkező házastársak között nagyobb az esély az érzelmi kapcsolatok kialakulására is”⁴⁹.

⁴⁵ Pukánszky Béla (2018): *Gyermekekép és nevelés - Felfogások a gyermekről és a nevelésről a pedagógia történetében*, Komárom, 2018, 100–101. o.
http://www.pukanszky.hu/eloadasok/TANANYAGOK/Pukanszky_Gyermekekép_es_nevelés_2018.pdf (A letöltés ideje: 2022.02.26.)

⁴⁶ Uo. 102. o.

⁴⁷ Uo. 102. o.

⁴⁸ Uo. 105. o.

⁴⁹ Pukánszky 2018, i.m. 108. o.

A házaspárok között kialakult az egymásra figyelés, illetve a kapcsolatuk érdekében igyekeznek összehangolni érzelmeiket. Ennek a hozadéka az, hogy a család egy bensőséges egységgé válik, ahol nagy hangsúlyt kap a gyermek és a gyermekek világa. A 18. században válik egy család életében központú feladattá az ünnepek tartása, a születésnapok megünneplése és minden olyan rituálé és szertartás bevezetése, amelyek segítségével kialakuljon az összetartozás élménye. A szülők között a korkülönbség sokszor nagyon kicsi volt, ami azt jelentette, hogy a párok egységében közrejátszott a vonzalom. Olyan családok alakultak, amelyekben nem éltek együtt nemzedékek.⁵⁰

Változásnak tekinthető, hogy a szűk családok önálló, saját ingatlanba költöztek. Ezeket, általában megörökölték a személyes tárgyakkal együtt. Ennek köszönhető, hogy maga a családi érzés és a családi élet folytonossága, a hagyományok nem merültek feledésbe. A 18. század végén maga a család és a munka szétvált egymástól, a munka helyszíne nem a család otthona és háztája volt már.⁵¹

Azt lényeges megemlíteni, hogy annak ellenére, hogy javultak az életkörülmények és a család egyre fontosabbá vált, valamint saját ingatlanokba költöztek, nem volt mindegy, hogy a társadalom melyik rétegében születik meg egy gyermek. Nem volt minden rétegnek lehetősége arra, hogy a gyermeknek egy külön életteret alakítsanak ki, hiszen az emberek nagyobb része még mindig vidéken élt, nagycsaládban.⁵²

V. A 19. század, avagy a család, mint édes otthon

A 19. századra lett kész teljesen a család fogalma. Ahogy korábban írtam, a 18. századnak nagy szerepe volt a változásban, hiszen előkészítette a valódi család fogalmát. Annak ellenére, hogy a korábbi században már majdnem teljes egységről beszélünk, a 19. század az, amely teljes elragadtatással, nagy intenzitással nyilatkozik a szűk családi életről és annak színteréről. „Egyre többen írtak elragadtatott hangon a családról, mint végső menedékről. Az élet mindennapos megpróbáltatásai közepette az emberek számára mind fontosabbá vált a világ zaját kirekesztő bensőséges családi élet nyugalma, az otthon melege.”⁵³

A család több funkcióval rendelkezett, alapkőként beszélhetünk róla több területen is. Például: a gazdaságnak, a kultúra és a hagyományok átadásának, a gyermeknemzésnek, a

⁵⁰ Magyar 2006. i. m.7. o.

⁵¹ Pálmai Judit (2016): *20. század eleji családkép a közoktatás dokumentumaiban: A család és funkciói a Horthy-kori tantervekben, tankönyvekben és szakfolyóiratokban*. PhD értekezés, kézirat, PTE OTNDI, Pécs, 2016, 39. o.

⁵² Deáky, 2011. i. m. 134. o.

⁵³ Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története (kézirat): A változások kora: a 19. század*. 1. o. http://www.pukanszky.hu/eloadasok/Selye%20Gyermekkortortenet/Konyv/6_A_valtozasok%20kora_a%2019_s_zazad.pdf (A letöltés ideje: 2022. 03. 02.)

nevelésnek, a társadalomba való beilleszkedésnek, a nemzettudat és a nemzeti értékek továbbadásának színtere is volt.⁵⁴ A családi élet változása magával hozta a lakóhely változását és kialakítását. A 19. században teljesedett ki az intimitás, mint jelenség. Sok esetben volt lehetőség arra, hogy a házaspártól külön szobába helyezték el a gyerekeket: *„Ha két lakószobából állt a ház, akkor az egyikben a családot, a másikban a szolgálókat helyezték el. Ha a cselédek külön, a cselédházban laktak, akkor a másik szobában a gyermekek aludtak.”*⁵⁵

A század hozadéka a középosztálybeli családok életének és életterének a kialakulása. Ők voltak az átmenet a vidéki emberek és a gazdag városi polgárok között. A lakásoknak a fő célja az volt, hogy a család intimitását szolgálja. A lakásaikat úgy rendezték be, hogy mindennek és mindenkinek legyen helye: *A lakásnak – méretével, berendezési és dísz tárgyával, használati módjával láthatóvá kellett tennie a család társadalmi státuszát is.*⁵⁶

Különös tekintettel figyeltek arra, hogy a gyermekeket más helyiségben helyezték el, különválasztva maguktól. Volt, akinek csak egy sarkot tudtak biztosítani, de olyan is előfordult, hogy egy kamrában kapott helyet. Természetesen a gyerekeknek az elhelyezése is, egyfajta evolúción ment keresztül. A kezdetlegesség után, a század végére már teljesen megváltozott a gyermekek szobájának a kinézete. A városi, középosztálybeli polgárok közül azoknak az embereknek adatott ez meg, akik egyébként sem sajnálták sem az időt sem pedig a pénzt a gyermekeikre.⁵⁷ Elmondható tehát, hogy azon kívül, hogy az intimitás nagyobb szerepet játszott az emberek életében, valamint, hogy beszélhetünk középosztálybeli családokról, kialakult egy speciális élettér, ami nem volt más, mint a *gyermekszoba*.

VI. Úton a gyermekszoba felé: városiasodás

Az urbanizáció, vagyis a városiasodás a történelmünk során folyamatosan jelen van. A középkortól kezdve egészen az újkoron át megfigyelhető a városok alakulása, népesség alakulása. A késő újkori urbanizációt, modern urbanizációnak is nevezik, amely együtt jár a polgárosodással, a polgári réteg kialakulásával. Azonban ez a modern urbanizáció több ponton elkülönül a korábbi városiasodási folyamatoktól. Leginkább a nyitottság, a dinamizmus és a nagyméretű növekedés az, ami a legnagyobb másságot mutatja. *„Ennek egyik fontos feltétele a falak lebontása, a városi közföldek parcellázása, beépítése, a másik polgárjog megszerzésének*

⁵⁴ Magyar, 2006, i. m. 7. o.

⁵⁵ Deáky 2011., i.m. 136. o.

⁵⁶ Fónagy Zoltán (2015): *A polgár otthona boldog békeidőkben: ideál és valóság* (blogbejegyzés) https://mindennapoktortene.blog.hu/2015/02/08/polgari_otthon (A letöltés ideje: 2022. 03. 02.)

⁵⁷ Uo.

*szabaddá tétele. A modern urbanizáció kibővíti, megváltoztatja a korábban jórészt iparúzó és kereskedő város funkcióját..*⁵⁸

Ahogy korábban is írtam, a fejlődő társadalom és a családi változások nyomán a lakhely és a munkahely elkülönül egymástól. Mindegyiknek lesz egy saját szerepe, és nem mosódik össze a kettő. Ez is városiasodás egyik ismérve. E jelenség kéz a kézben jár a közlekedés korszerűsítésével, valamint az infrastruktúra, a gazdaság és az agrárium fejlődésével.⁵⁹

A városiasodás, mint folyamat szakaszokból épül fel. Amiről mi beszélünk, az a modern urbanizáció. Itt négy szakaszt különböztetünk meg. Fontos megemlíteni, hogy nem egyforma ütemben halad, kisebb nagyobb eltérések lehetnek különböző országok tekintetében. Sok tényezőtől függ, hogy meddig tart. Ilyen tényező lehet a politika, a társadalmi rendszer, a gazdasági helyzet, illetve a településhálózat milyensége is. Az első szakaszt városrobbanásnak nevezzük, ahol rohamos városnövekedést figyelhetünk meg. Az ipari forradalom idejére tehetjük a kezdetét, ahol a gazdaság gyors ütemben fejlődésnek indult és a modern gazdaság elrugaszkodni látszott. Azt gondolnánk, hogy csak és kizárólag nagyvárosokra volt jellemző a folyamat, azonban ennek ellenére a kisvárosokban és a mezővárosokban is ugyan úgy érezhető volt a fejlődés. A második szakaszban megfékeződni látszott a városnövekedés, ugyanakkor az úgynevezett elővárosok terjedelemben is és népességi szinten növekedésnek indultak. Ezt nevezzük relatív dekoncentrációnak. A második szakaszból a harmadikba lépve egy teljes dekoncentráció figyelhető meg a városok tekintetében, ami viszont a falvakat illeti, a népesség növekedésnek indul, a régi köré egy új jelenik meg, valamint lehetőség van arra, hogy különböző lakóhelyi vagy lakóközösségek alakuljanak ki. Fontos megemlíteni, hogy ez az időszak már a 20. századot is érinti. Megfigyelhető, hogy kezd kibontakozni a negyedik szakasz, egy újabb dekoncentrációs szakasz, amely már jóval gyengébb és mérsékeltebb lesz, mint a korábbiak.⁶⁰

Hazánkat tekintve a modern urbanizáció sokkal később kezdődik és tovább is tart. A városrobbanás két részre oszlik szét, ezáltal majdnem 100 évet ölel körbe. Magyarországon ez a folyamat csak és kizárólag Budapesten figyelhető meg. Tekintve, hogy itthon rengeteg mezőváros és bányaváros volt, egyik sem volt képes olyan mértékű fejlődésre és olyan mértékű változásra, mint a főváros.⁶¹ Budapesten a folyamat kezdete Hanák Péter szerint 1790-1808-ig

⁵⁸ Hanák Péter (1984): Polgárosodás és urbanizáció (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században) *Történelmi Szemle* (1984, 27. évfolyam), 123. o. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1984_1-2/hanak.pdf (A letöltés ideje: 2022.03.02.)

⁵⁹ Uo.124. o.

⁶⁰ Enyedi György(1982): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 8-14. o.

⁶¹ Uo. 15. o.

terjedő időszakra datálható⁶², azonban a felgyorsulása a 19. század elején kezdődik meg a reformkorban. Ez adatokkal alátámasztva a következőképpen alakul:

Hazánkban a népvándorlás és a városiasodás hatására egyre nőtt a zsidó kereskedők száma. Ők leginkább Terézvárosban foglalták el helyüket. A XIX. században egy olyan partneri kapcsolat alakult ki a zsidóság és a politikai elit között, amelyre nem volt példa Magyarország történelme során. Ennek a majdnem fél évszázadon át tartó partnerségnek az alapja a munkamegosztás volt, ahol a zsidóság feladata volt a termelési és gazdasági oldal, a középosztály pedig a különböző adminisztratív illetve infrastrukturális oldalt látta el.⁶³ „A dualizmus kori Magyarország sokkal inkább egy példátlanul sikeres integrációs modellt jelentett, amelyet majd a politikai hatalom birtoklásának átmeneti abszolutizációját magával hozó „modernség” kezdett itt is szétverni.”⁶⁴

Hazánkban az 1830-as években alakultak ki a bankok és a pénzzel foglalkozó intézmények. Mivel a fejlődés érezhető és érzékelhető volt minden területen, ezért ezekre szüksége is volt a magyar lakosságnak. Ehhez kapcsolódva, a hazánkban élő zsidóság közreműködésével vállalatok, cégek alakultak, amelyek munkahelyet biztosítottak a szakembereknek biztosítva számukra a jövedelmet és a megélhetést.⁶⁵ „Más oldalról az a többletjövedelem is, amely korábban a földbirtokosok kezéből többnyire luxusfogyasztásra került, kezdett utat találni azok kezébe, akik produktív célokra költötték, azután rendszeresen visszaruházták a profitot, amint a termelés és a termelékenység növekedett.”⁶⁶ Ez azt jelentette, hogy a polgárság rendelkezett némi többletjövedelemmel, amelyet beruházásokra, befektetésekre tudott visszafordítani.

A rohamos fejlődés és változás következtében, a kulturális épületek mellett egy újfajta háztípus jelenik meg, a bérház. A bérházakban bérlakások kaptak helyet, hiszen nagy igény volt rájuk a befektetők, értelmiségiek és a kereskedők körében is egyaránt. Bizonyítható az, hogy a család élettere és a munkahely helyszíne már nem egy és ugyan az, elkülönül egymástól.⁶⁷

⁶² Hanák 1984, i.m. 123. o.

⁶³ Tókeczki László (2007): *A „zsidókérdés” a dualizmus idején*, in: Magyar Pax Romana katolikus értelmiségi szervezet kiadványa. <https://www.magarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/tokeczki.htm> (A letöltés ideje: 2022.03.14)

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Hidas Péter (2009) idézi Rostowot (1967), i.m. 495. o.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Hanák 1984. i. m. 125. o.

VI.1. Polgári lakás

A polgárosodás és az urbanizáció következtében a családok számára az otthont a bérház jelentette. A bérház, amely különböző milyenségű és mennyiségű lakásból épült fel. A megépítése vállalkozók feladata volt és a historizmus jegyében alkották őket.⁶⁸

Az 1870 és 1883 közötti időszakban 5229 ház volt a fővárosban. Az 5229 bérházból 3831 db földszintes, 767 egyemeletes, 469 kétemeletes, 175 háromemeletes és 17 négyemeletes. Az 5229 bérházra jutott 200476 polgárból 29159 fő volt olyan, aki szobatársként élt egy idegen családnál. Ebből a 29159 emberből, 17358 volt férfi és 10358 pedig nő. A számok alapján elmondható, hogy a túlnépesedés magas volt, a lakosok 30 százalékát érintette. Ez hatalmas problémát jelentett a lakhatás szempontjából is, ezért 1883-ban Dr. Neményi Ambrus javaslata nyomán megkezdődött a probléma okainak feltárása. Az 1880-as népszámlálást alapul véve a következő eredmények láttak napvilágot: 68896 lakásból 42508 volt egyszobás. Ezekre az egyszobás lakásokra jutott közel 191000 lakó, tehát legalább négyen éltek egy lakásban. A 14183 kétszobás lakásban 75000 fő tartózkodott. Az állapítható meg, hogy minél több szobaszámú lakásról beszélünk, annál kevesebb fordult elő belőle városszerte. Az 1880-as népszámlálást követően fejlődésnek indult a gazdaság, elkezdődtek az építkezések és ezek különösen jól tettek Budapest számára. Ekkor építették a Sugárutat, ami rengeteg nagyobb szobás lakásnak adott otthont. Viszont ezek csak a jómódú polgárok részére volt elérhető, hiszen csak ők tudták megfizetni azon lakbérek árát, amelyeket kiszabtak egy-egy többszobás lakásra.⁶⁹

A polgári lakás elsősorban a családi intimszféra központja volt. Teljesen elkülönült a munka világától és a hétköznapi élettől, a családtagok számára menedékként szolgált. Az arisztokrácia illetve a tehetős polgárok általában bérelt lakásai az első emeleten helyezkedtek el, amelyek tágas, fényes és világos helyiségekből álltak. A következő emeleten már valamivel kisebb, de három-négy szobás lakás húzódott, amelyekben a középpolgárság lakott. Mint a berendezés, mint a bútorok igényességre, jómódra utaltak. Az előbb felsorolt polgárlakások esetében megfigyelhető az is, hogy a helyiségek elkülönültek egymástól és olykor-olykor megjelent a gyermekeknek szánt külön élettér. Azonban fontos megjegyezni, hogy a gyerekek szobáinak ablakai inkább az udvar felé néztek, több esetben sötétek dohosak voltak. Előfordult olyan is, hogy a cselédekkel, a ház szolgálóival aludtak. A felsőbb emeleteken leginkább a kispolgári lakások voltak, amelyek a bérház hátuljában helyezkedtek el, többnyire kisebbek

⁶⁸ Vigh Annamária (1998): *Egy polgárlakás Budapesten* In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVII. Budapest, 77. o.

⁶⁹ Uo.78–80. o.

voltak és a belmagasságuk is sokkal alacsonyabb volt, mint az alsóbb emeleten elhelyezkedő lakásoké.⁷⁰

Az otthonosság fenntartása a nők feladata volt. Egy olyan otthon kialakítása, ahová a férj mindig szívesen megy haza. Kezdetben a nők további feladata volt a sütés, főzés, illetve az otthon rendbetétele. De ahogyan az idő haladt előre, a családok legalább egy cselédet alkalmaztak, akik úgymond levették a ház asszonya válláról a különböző nehézségeket és otthon elvégzendő feladatokat. Ahogy korábban is írtam, egyes családokra már jellemző volt a lakások tagolása. Törekedtek arra, hogy a férfiak és a nők, főleg a gyerekek szféráit elkülönítsék. Minden helyiségnek megvolt a saját maga feladata. A nappaliban történtek a találkozók, összejövetelek. Az ebédlő volt a család legfőbb „bázisa”, itt történtek a nagyobb családi események.⁷¹

1869-ben Horváth Attila⁷² készített egy pontos rajzot lakásukról, amely a Hársfa utcában helyezkedett el. A rajz tökéletesen látható a szobák tagoltsága és elhelyezkedése, amik a következők voltak: Katonaszoba, Árnyékszék, Éléskamra, Konyha, Gyere-szoba, Mama szobája, Apa szobája, Elő-szoba, Kis szoba, Folyosó. Az alaprajzon kívül készült egy rajz a berendezési tárgyakról is, amelyben a tárgyak pontos helye és elnevezése található. A felsorolásban az édesanya is és az édesapa is kapott külön szobát. Érdekes észrevétel, hogy mind a két szobában volt íróasztal. Ebből az a következtetés vonható le, hogy teret adtak a szellemi munkának, de nem csak az édesapa szellemi munkájának, hanem Szendrey Júlia műveltségének is. *„Mindez nemcsak a szoba lakójának a műveltségét jelzi, akinek a napi igényei közé tartozott a rendszeres olvasás és írás, hanem azt is, hogy a korszakban szokatlan módon a nőnek külön szoba állt a rendelkezésére.”*⁷³

Emellett kialakítottak gyermekszobát is, amely akkoriban abszolút nem volt mindennapos, sőt később sem. A szoba az előszobából nyílt, amelyben volt két ágy, szennyestartó, kályha, két asztal, amelyből az egyik volt az evő asztal a másik pedig a fiúk asztala, illetve szekrények.⁷⁴

A gyermekszoba a 19. században vált ismertté, azonban egyáltalán nem volt a kialakítása a napi gyakorlat része. Márai Sándor így fogalmazott az visszaemlékezésében: „A

⁷⁰ Fónagy Zoltán (2014): *Paloták, bérházak, nyomortanyák. Lakásviszonyok a reformkori Pesten*, 2014, osz.n. https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/01/06/palotak_berhazak_nyomortanyak (A letöltés ideje: 2022.03.18.)

⁷¹ Fónagy Zoltán (2015): *A polgár otthona a boldog békeidőben: ideál és valóság*, 2015, osz.n. https://mindennapoktortene.blog.hu/2015/02/08/polgari_otthon (A letöltés ideje: 2022. 03. 18.)

⁷² Szendrey Júlia és Horváth Árpád első közös gyermeke. Petőfi özvegye 1850-ben házasságot kötött Horváth Árpáddal. Négy közös gyermekük született, két fiú és két lány.

⁷³ Fónagy Zoltán (2018): *„Istenem, hogy felnövünk mindnyájan!” – Szendrey Júlia családja a Hársfa utcában*. osz. n.

⁷⁴ Uo.

századvégi polgári lakásokban különösképpen azok a jómódú családok sem ügyeltek nagyon a gyermekszoba minőségére, akik... a neveltetésre, öltözékre soha nem sajnálták a pénzt..”⁷⁵

VII. A gyermekszoba története

Ahogy korábban említettem, a gyermekszoba, mint „jelenség”, nagyon későn alakult ki a történelemben. Bár egyes források szerint már az ókori kultúrákban is elvétve megfigyelhető volt, főként a gazdagabb, arisztokrata családoknál, és az ókori Rómában is már elkülönültek a nemek és rang szerint a családtagok egymástól.⁷⁶ A történelem során azoknál a családoknál figyelhető meg bármiféle szoba a gyermekek számára, akik valamiféle egzisztenciával, vagyonnal rendelkeztek. Ezek általában főúri és főnemesi családok voltak. Tudni érdemes, hogy a 19. század második feléig a lakás egy olyan lélettér volt, amelyet a családok a szó szoros értelmében mindenre használtak. Tehát ott ettek, ittak, aludtak, ez volt a hely, ahol megszülettek és meghaltak, és általában nem volt igazán bensőséges hangulata. Azonban a korábbiakra visszautalva, a városiasodás, illetve az urbanizációs folyamatok által ez teljesen átértékelődött, és a 18-19. század fordulójától mind jobban már egy menedékként funkcionált, és kialakult egyes helyeken a gyermekek saját birodalma, a gyermekszoba.⁷⁷

Természetesen nem volt mindegy, hogy melyik társadalmi réteghez tartozott a család. Egy paraszti családban, egy olyan családban, akik az agrártársadalom részei voltak, a gyermeket nem tekintették konkrétan gyermeknek, inkább kicsinyített felnőttnek. Nagy volt az elvárás feléjük, hiszen minél hamarabb nőnek meg és minél hamarabb viselkednek felnőttként, annál jobb volt a szüleik számára. Erre rá is segítettek, hiszen olyan ruhákat adtak a gyermekekre, amelyek a felnőtt ruhák kicsinyített másai voltak, vagy pedig olyan szerszámokat kaptak, amelyek teljes mértékben hasonlítottak a felnőttekéhez. Külön szobát a parasztság gyermekei nem kaptak.⁷⁸

Némely családokban két generáció élt együtt. Természetesen ez nagyban függött az anyagi helyzettől, és általában a cselédek is családdal laktak. Ha a ház két szobás volt, akkor az egyikben a család lakott, a másikban a szolgálók. Azonban, ha volt lehetőség arra, hogy a szolgáló személyzetet egy teljesen más helyen, teljesen más lakóépületben helyezték el, akkor

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Mikonya György (2016): A gyermekszoba történeti változatai és funkciója. In: Kolosai Nedda és M. Pintér Tibor: *A gyermekkultúra jelen(tőség)e*, Budapest. 58. o.

⁷⁷ Deáky 2011, i. m. 133. o.

⁷⁸ Aggné Pírka Veronika – Mikonya György – Mészárosné Darvai Sarolta – Szarka Emese (2014): *Kora gyermekkori nevelés – és családtörténet*, Budapest, 2014, 184. o.

a fennálló egy szobát a család nagyobb gyermekei kapták meg. Ez a beosztás leginkább a dunántúli vagyonosabb családokra volt jellemző.⁷⁹

Hiába különültek el az egyes rétegek egymástól a felvilágosodás után, hiába fordítottak a városok lakói, a jobb módú kereskedők nagyobb figyelmet és több pénzt gyermekeikre és azok nevelésére oktatására, nem terjedt el a gyermekszoba kialakítása a városi lakásokban. Annak ellenére, hogy fejlődésen ment keresztül hazánk is és egész Európa, parkok, házak, utak épültek, újratervezték a városokat sok esetben, valahogy a gyermekeknek szánt tér egészen a háttérbe került, kivéve a nagypolgári családoknál. Ezek a családok a 19. században maguk és családjuk számára olyan speciális tagolt életteret alakítottak ki, amelyben mindenki elért.⁸⁰ Ilyen családnak számított a Horváth – Szendrey család is, akik azon kívül, hogy élénk szellemi életet éltek, meglehetősen nagy figyelmet fordítottak arra, hogy gyermekeik hol, s milyen környezetben töltsék napjaikat. A gyermekszoba náluk egy olyan kialakított hely volt, ahová bármikor visszavonulhattak játszani, tanulni.⁸¹ Sajnos, az I. világháború utáni időszakról elmondható, hogy a családok életszínvonala visszaesett, ezért úgymond szelektálniuk kellett, hogy a lakásukban mit és hogyan tartanak meg. Ebből kifolyólag a gyermekszoba volt az, amelyet egy fülkére vagy játszósarokra cseréltek. Azonban akár kialakítottak szobát a gyermekeknek, akár nem, annak nagy jelentősége volt. Ez volt az a hely, amit a gyermek sajátjának tekinthetett, illetve Bálint Alice szavaival élve: „*a gyermekszoba tulajdonképpen az őskor és a civilizáció találkozóhelye.*”⁸²

VII.1. A gyermekjátékok

Mint tudjuk, a gyermek legfőbb tevékenysége a játék. A játék, amellyel oly sok mindent kifejez, oldja a szorongását és segít neki a spontán tanulásban. Nem hiába tekintjük a játékot a legfőbb tanulási módszernek gyermekkorban. Ahhoz, hogy beszélni tudjunk magáról a játékszerekről, tisztáznunk kell a játék fogalmát.

A Pedagógiai Lexikon a következőképpen definiálja ezt: *A játék természetes nevelőeszköz, a gyermek fizikai, erkölcsi, érzelmi s értelmi érdeklődésének irányítására. A játék a gyermek legmegszokottabb cselekvése, amelyet külső kényszer, ránevelés, szoktatás nélkül is végez és benne énjének teljességével részt vesz.*⁸³ A gyermekjátékok már az ókori kultúrákban

⁷⁹ Deáky 2011, i. m. 136. o.

⁸⁰ Aggné Pirka Veronika – Mikonya György – Mészárosné Darvai Sarolta – Szarka Emese 2014, i.m. 185. o.

⁸¹ Fónagy 2018, i. m. osz. n.

⁸² Bálint Alice (1990): *A gyermekszoba pszichológiája. Pszichoanalitikai tanulmány.* Pantheon Kiadó, Budapest, 13. o.

⁸³ Finácz Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc (1936): *Pedagógiai Lexikon*, 1936, Budapest, 990–994. o.

is megjelentek. Általában a gyermekek első játékát, sőt valamely birodalmakban az összes játékát a családtagok készítették el. Először az őskorból, a bronzkor idejéből maradtak fenn játékok, amelyek díszítése arra enged következtetni, hogy abban a korban egyfajta gazdasági fellendülés történt. Ha a gyermeksírokban találtak a kutatók, régészek kisebbfajta tárgyakat, akkor azt gyermeki játéknak aposztrofálták. Egyébként a játékoknak védelmező szerepet is szántak, hiszen ez is jelképezte a szülők védelmezését. Az indiai és perzsa kultúrából különböző, kisebb méretű figurák és állatok maradtak az utókorra. Ezek a tárgyak kőből, fémről, agyagból készültek. A történelem ívén haladva, Egyiptomot görcső alá véve megállapíthatjuk, hogy az egyiptomi nép tisztelte a legjobban a gyermekeket az ókori birodalmak emberei közül. Egyiptomban, mondhatni, valóságos gyermekkultusz alakult ki, aminek az ékes bizonyítékai különböző gyermeksírokból előkerült gyermekjátékok, babák, csörgők. Érdeemes szót ejtenünk a játékbabákról is. Ezek a babák, ahogy korábban írtam már, az ókori civilizációk játéka is voltak. Egyes kislánysírokból előkerültek olyan kézzel készített, részleteikben gazdag babák, amelyek végtagjai már akkor mozgathatók voltak. A római és a görög világ leányai ezeket a babákat a házasságkötésük előtt felajánlották különböző istennőknek.⁸⁴ Azonban vannak olyan kultúrák is, például a magyarokkal rokon ázsiai népeknél, amelyekben a babáknak nincsen arcuk. Ezeket idolként nevezték, mert úgy tartották, hogy az arccal rendelkező babák csak rontást hoznak a kisgyermekek életére.

A 16-17. századból fennmaradt bizonyítékok alapján azt mondhatjuk, hogy ez az időszak volt az, amikor már a főúri és nemesi családok nagy vagyont fektettek abba, hogy gyermekeiknek megfelelő minőségű játéka legyen. Itt is példaként a különböző babákat lehet említeni, hiszen aprólékos megmunkálásuk, díszes öltözetük és részletgazdag arcuk elárulja a családok társadalmi hovatartozását. Egyébként Párizs és Nürnberg volt az akkori játékipar központja, bár igen kezdetleges iparról beszélhetünk még abban az időben. Európa szerte a 17. században jelentek meg a különböző méretű és berendezésű babaházak. Ezekben a házakban felfedezhető az összes olyan tárgy, öltözet és az élettér kicsinyített változata, amely az emberek közvetlen környezetében is megtalálható volt. Hazánkban azonban nem volt ennyire fejlett a játékkészítés. Itt a fazekasok és az asztalosok állítottak elő a gyermekek számára különböző játékszereket. A játéktörténet kutatásakor nem mehetünk el Brueghel festménye mellett. A 17. században készült festmény tökéletesen ábrázol közel kétszáz gyermeket, nyolcvan féle játéktevékenység közben. Jól megfigyelhető, hogy egyik játékot sem kívánta előtérbe helyezni a művész, ezért olyan szemszögből készítette, hogy minden momentum észrevehető legyen.

⁸⁴ Lakáskultúra Magazin (ész. n): *Babatörténelem: Játékok a múltból*, osz.n
<https://www.lakaskultura.hu/dekoracio/babatortenelem-jatekok-multbol/> (A letöltés ideje: 2022. 03. 31.)

Játszik a színekkel és az árnyékokkal. Azokat az alakokat, akik hátrébb helyezkednek el, élénk színekkel festette meg, hogy jól kivehetők legyenek ők is a nézőnek. Olyan játékokat ábrázol, amelyek a mai napig léteznek és játékaik a mai gyermekeknek is.⁸⁵

A 17. század végén és a 18. század elején kezdődött el az olcsó játékok nagy mennyiségű előállítás, Ausztriában. A játékkészítést a földművelés és különböző foglalatosság mellett, kiegészítő jövedelem érdekében folytatták. A játékkészítés fejlődését az mutatja, hogy a 18. században a játékokat összekapcsolták a különböző fizikai és természettudományos igazságokkal és bizonyságokkal. Ekkortájt készült el például az első stroboszkóp, illetve az első tükrös játékok. Ehhez az időszakhoz köthető például az ólomkatona elkészítése is, ami a fiúk kedvelt játéktárgya volt akkor és a mai napig használják.⁸⁶

A 19. század végén és a 20. század elején számos olyan játék alakult ki, melyek közül a legtöbb még ma is használatban van. Ilyen például az építőkocka, vagy éppen a fiúk körében nagyon népszerű kisvonat. Egyes jeles pedagógiai gondolkodók is sokat tettek a játékeszközök fejlesztéséért, illetve a fejlesztő játékok kialakításáért. Ilyen volt például Fröbel vagy Maria Montessori. 1837-ben Friedrich Fröbel⁸⁷ megnyitotta az első olyan óvodát, avagy gyermekkertet (Kindergarten), ahol csak és kizárólag nők dolgoztak az intézményben. Ezzel az volt a célja, hogy közelebb hozza az otthon melegét, a családi légkört a gyermekekhez. Fröbel óvodájában a tevékenységek az évszakokhoz kötöttek voltak. Kidolgozott a gyermekek fejlesztésére egy olyan tevékenységrendszert, amelyhez különböző alakú tárgyakat használt. Ezt adományoknak nevezte. A tárgyak szalagok, kockák, pálcikák, hengerek, lapok, golyók és lécek voltak. Ezekkel a tárgyakkal a tevékenységeket kiegészítve játékosan fejlesztette a 3 és 6 év közötti óvodás gyermekeket.⁸⁸ Fröbel fontosnak tartotta a spontaneitást és azt, hogy a gyermek önállóan tevékenykedjen. Természetesen ebben nagy szerepe van a felnőttnek, akinek feladata, hogy a gyermek segítségére kell lenni, és ki kell bontakoztatni őt: *„Ennélfogva már a kis gyermekben kell, nem erőszakos beavatkozással, hanem kellő alkalomadással kifejleszteni az öntevékenységre való ösztönös hajlandóságot. Ezzel kifejlesztjük azt, ami benne isteni. Az alapeszme itt a spontaneitáson alapuló tevékenység. Ezen sarkallik minden, amit Fröbel gondolt, érzett, akart és cselekedett.”*⁸⁹

⁸⁵ Tesz-vesz Alapítvány (ész.n): Brueghel: Gyermejjátékok. <https://www.teszvesz-alapitvany.eu/gyermekjatekok> (A letöltés ideje: 2022. 04. 02.)

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ 1782-1852 élt német pedagógus volt, Pestalozzi tanítványa.

⁸⁸ *Játékpedagógia: Comenius és Fröbel a játékról* (ész. n; osz. n) http://www.jgyph.hu/mentorhalo/tananyag/Jatekpedagogia/23_comenius_s_frbel_a_jtkrl.html (A letöltés ideje: 2022. 03. 31.)

⁸⁹ Fináczy Ernő (1934): *Nevelélméletek a XIX. században*, 1934, Budapest. <http://mek.niif.hu/07200/07285/07285.htm#29> (A letöltés ideje: 2022. 04. 02.)

A 19. században a polgárosodás és az urbanizáció folyamata által, a polgári családok kialakulása közben nagyobb igény lett a gyermeki játékokra. Akkora, hogy azt már nem tudták kielégíteni csupán kézimunka által, ezért megjelentek az ipari úton előállított játékszerek is, és kialakultak a játékboltok.⁹⁰

Nem mehetünk el szó nélkül az olyan játékok mellett, amelyeket napjainkban is előszeretettel használnak a gyerekek. Ilyen például a játékmackó is. A játékmackó vagy plüss maci egy véletlen folytán, 1902-ben került a köztudatba. A hírnevét egy Amerikai Egyesült Államokban keletkezett politikai karikatúra indította útnak, amelyet Clifford Berryman készített Rooseveltnélről.

VII.2. Gyermekbútorok

Az őskori és az ókori civilizációk embereinek is voltak valamiféle kezdetleges bútoraik. Különböző ásatások során találtak a régészek „őszágakat”, amelyeket az őseink fekvő alkalmatosságnak használtak. Az ókori egyiptomi temetkezési szertartásoknak köszönhetően a régészek különböző fából készült bútorokat, ülő alkalmatosságokat tártak fel. Érdekes megemlíteni Tutanhamon fáraót, akinek a bútorai azon kívül, hogy faanyagúak voltak, különböző drágakő berakással rendelkeztek. Az ókori kultúrákban már a gazdagok és a munkások is rendelkeztek bútorral. Azonban, érdekes módon magát a szekrény fogalmát nem ismerték, ezért ruháikat, tárgyaikat ládáknak helyezték el. A középkorban a családi lakhelyek legelterjedtebb díszítő elemei a különböző textíliák, ruhaanyagok voltak. A bútorok közül olyanokat használtak csak – a széken és az asztalon, illetve az ágyon kívül –, amelyeknek valamiféle jelentése volt. Például a menyasszonyi láda vagy a családfő széke. Egyébként ebben a korszakban jelent meg a bútoroknak a festése és díszítése. A középkorban a bútorkészítés és bútorhasználat terén Magyarországon is a reneszánsz hozta meg az áttörést. Köszönhető ez Mátyás királynak, illetve azoknak az értelmiségi polgároknak, művészeknek, tudósoknak, akik Itáliából érkeztek hazánkba. A humanizmus megjelenésével új értelmet nyert a bútorkészítés, illetve a bútorfestés is, hiszen szakítottak a középkor hagyományaival, miszerint az antik, ókori mintákat el kell takarni, inkább azt kezdték hirdetni, hogy fontos ezeket feleleveníteni, mind formájukban, mind pedig a díszítés tekintetében.⁹¹

Az 1700-as években megjelentek a kisebb méretű bútorok. Ami a mintájukat illeti, megfigyelhető, hogy az addigi gótikus ábrázolásmódot felváltotta a szabadabb vonalvezetés és

⁹⁰ Dr. Moskovszky Éva 2000., i.m. sz.n.

⁹¹ Kántor Julianna (ész. n): *A bútorfestés kialakulása, története.*

<http://magyarutca.org/nyeomszsz/orszavak/pdf/A+butorfestes.pdf> (A letöltés ideje: 2022. 04. 03.)

a növényi minta. Az idő előrehaladtával, a polgárosodás megerősödésével két fajtájú bútort különböztethetünk meg. A népi motívumokkal díszített mintás parasztbútorokat, illetve az új divatú bútorokat. Az előbbi magyar asztalosok készítették, az utóbbit pedig német mesterek. A 19. század közepéig divat, illetve az előkelőség kifejezése volt népi bútortal díszíteni a lakásokat, azonban az 1860-as évektől ez teljesen visszaesik, hiszen a népi motívumokkal díszített parasztbútorok úgymond visszakerülnek a belső térbe. Ennek oka a szabadságharc leverése, és az utána következő, meghurcoltatási időszak volt.⁹²

Annak ellenére, hogy a paraszti családokban csak igen ritkán fordult elő külön térként a gyermekszoba, illetve a városban élő családokban is elenyésző volt ez, a gyermekeknek mégis szükségük volt bútorokra. A Magyar Néprajzi Lexikon definíciói alapján szeretnék a következőkben néhány bútort bemutatni. Az első és legfontosabb az az, hogy tisztázzuk, mi is konkrétan a gyermekbútor fogalma: *„A csecsemők és kisgyermekek számára kialakított, a felnőttekétől néha csak méretben, általában azonban formában is eltérő bútorok: bölcső, gyerekszék, ülcsik. A néprajzi szakirodalomban ide szokás sorolni az állni és járni tanulás eszközeit is: állóka, forgó, járóka, tolóka.”*⁹³

A gyermekbútorok közül legelőször a bölcsőt kell megemlíteni. A bölcsőt asztalossal készítette a család, és fából készült. Általában egy darab volt egy háztartásban, hiszen azt mindegyik testvér tudta használni egymás után. Az édesanya ágyánál volt a helye, barna színű és fogakkal ellátott volt. A fogak azért voltak szükségesek, mert madzagot aggatva rá, az édesanya álmában is tudta mozgatni a gyermek fekvőhelyét a kötél segítségével. A két világháború között viszont elterjedt, hogy bölcső helyett inkább gyermekkoszt vettek, amiben aztán ringatták és fektették, altatták is a gyermeket.⁹⁴ A második, amit a gyerekbútorok közül érdemes megemlíteni, az az állóka. Ez volt az a tárgy, amit inkább a család készített el az újszülöttnak. Fogakkal és lécekkel ellátott alkalmas volt, amelybe a gyermek belekapaszkodva, azt maga előtt tolva, segítette őt a járás tanulásában.⁹⁵ A harmadik bútor, ami a gyermek kényelmét szolgálta, az az ülcsik, más néven a gyermekülő volt. Deszkából készült, háttámlás ülőhely volt ez, amelyben a gyermeket pánttal lehetett rögzíteni. A Néprajzi Lexikon így definiálja: *„A már ülni tudó csecsemő nappali elhelyezését szolgáló gyermekbútor, ezzel*

⁹² Uo.

⁹³ Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) II. kötet: *gyerekbútor*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-796.html> (A letöltés ideje: 2022. 04. 03.)

⁹⁴ Mikolya Jenő – Szabó Ferenc (1979): *Szeghalom történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok*, Szeghalom, 1979, 621-622. o.

⁹⁵ Uo. 621-622

tették fel a padra, a székre vagy le a földre”⁹⁶ Érdemes megemlíteni, hogy a 19. századra háttérbe szorult és a helyét a gyermekszék vette át.

A járás tanulásában a járóka is nagy segítségére volt a családoknak. Körülbelül a 16. századból származhat. A pontos megfogalmazás szerint: „A kised járni tanulásának eszköze. Két gyűrű alakú vagy négyzetes keretből és az ezeket összekötő lécekből áll, alján egy irányban vagy mindenfelé mozgó kerekkel.”⁹⁷ Szintén a járássegítésre szolgált a *tolóka*. Ez a bútor három kerékkel rendelkezett, valamint felül egy keresztrúd volt található rajta. Egyébként ez a bútor azoknak a gyerekeknek volt megfelelő, akik már tudtak járni, de még bizonytalanul. Már az Kr. u. 2. századi ókori Rómában, valamint a 14. században is ábrázolták, említették ezt, a legjobban egy targoncaszerű eszközre hasonlít.⁹⁸

Annak ellenére, hogy a történelem során voltak gyermekbútorok, egy 1960-ban megjelent Magyar Szó című újság cikkében a következő olvasható: „*Bútoriparunk az utóbbi néhány évben kétségtelenül sok újat, értékeset és érdekeset mutatott fel. A bútorkereskedésben sokfajta újszerű, korszerű bútort láthatunk. Akár a lakberendezés, akár az irodai vagy a vendéglői berendezés sokat és folytonosan változik. Ám, ha szemügyre vesszük, kinek számára készülnek az új bútorok, láthatjuk, hogy csaknem kizárólag a felnőtteknek szánták őket. A gyermekeknek megfelelő szekrényt, széket, vagy rács nélküli ágyat, gyermekágyat nehéz bárhol is találni.*”⁹⁹ Ebből fakadóan megállapítható, hogy a gyermekek számára tervezett bútorok nagyon kevés helyen voltak elérhetők. Leginkább a felnőttek számára tervezték a bútorokat és a használati tárgyakat. Azonban egy kezdeményezés hatására a *Nova skola* üzemben gyermekbútor prototípusokat is készítettek. A tervezéshez és a kivitelezéshez számos hozzáértőt vontak be, például pedagógust, lakberendezőt és orvost is. Tudni érdemes, hogy ezeket a mintákat ekkor még óvodás és kisiskolás korú gyermekek számára készítették el. 100

VIII. A kutatás bemutatása

VIII.1. A kutatás céljai

Ahogy korábban említettem, a polgárosodási folyamatnak hozadéka lett a polgári otthonokban kialakított gyermekszoba. A gyermekszoba akkori értelemben olykor egy sarok, olykor pedig

⁹⁶ Magyar Néprajzi Lexikon i. m. V. kötet: *ülcsik*. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1039.html> (A letöltés ideje: 2022. 04. 03.)

⁹⁷ Uo. II. kötet: *járóka*. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1635.html> (A letöltés ideje: 2022. 04. 03.)

⁹⁸ Uo. V. kötet: *tolóka*. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-700.html> (A letöltés ideje: 2022. 04. 03.)

⁹⁹ Magyar Szó (1960): *Gyermekbútor*. VII. 30. 2. o.

¹⁰⁰ Uo. 2. o.

egy teljes elkülönülő részt jelentett. A kutatásom során szeretném bemutatni, hogy hogyan is karolta fel a közélet és a sajtó a gyermekek birodalmát.

VIII.2. Módszerek

A kutatásom módszerének a történeti forráselemzést választottam, középpontba állítva a sajtókutatást. Különböző, a sajtóban megjelent cikkeket, illetve egy olyan tárgymutatót vizsgálok, amely az 1889-es budapesti Kisdednevelési Kiállításra készült. A kutatáshoz használt sajtóanyag java részét az Arcanum digitális adatbázisa segítségével, kulcsszavas kereséssel tártam fel.

VIII.3. Kutatásom kérdései

1. Milyen témakörben jelenik meg a gyermekszoba a sajtóban?
2. Észrevehető-e, hogy a közvélemény számára vita tárgya a gyermekszoba?
3. A kutatáshoz használt források alapján miként körvonalazható, hogy milyen is a jó gyermekszoba?
4. Hogyan kapcsolódik a gyermekszoba az 1889-es Kisdednevelési Kiállításhoz?

VIII.4. A kutatásban szereplő fontosabb sajtótörténeti források

1. Fővárosi Lapok XXX. évfolyam 33. szám (1893.február 2.)
2. Fővárosi Lapok, XXX. évfolyam 35. szám (1893. február 4.)
3. Fővárosi Lapok, XXX. évfolyam, 39. szám (1893. február 8.)
4. Pesti Napló, 49. évfolyam, 272. szám, 18–19. oldal (1898. október 2.)
5. Pesti Napló, 49. évfolyam, 279. szám, 15–16. oldal (1898. október 9.)
6. Pesti Napló 856. szám (1899. december 24.)
7. Pécsi Napló XIV. évfolyam, 2–3. oldal (1905. március 25)
8. Jó egészség újság, 17. évfolyam, 15. szám, 119. oldal (1918. augusztus 1.)
9. Színházi Élet, XVII. évfolyam, 52. szám 1927, 68–69. oldal (1927. december 26-tól – 1929. január 1-ig.)
10. Uj idők VI. évfolyam, 2. szám 55–56. oldal (1900. január 24.)
11. Gelléri Mór (1889): Az Országos Kisdednevelési Kiállítás tárgymutatoja, Budapest, 1889.

VIII.5. A kutatási kérdések megválaszolása

1. Milyen témakörben jelenik meg a gyermekszoba a sajtóban?

Az általam kiválasztott sajtótermékekben a gyermekszoba több témában is megjelenik. A Fővárosi Lapok XXX. évfolyamának 33, 35 és 39. számában írtakról megállapítható, hogy a fontosságáról olvashatunk. Azért írok róluk együtt, mert ebben a három számban egy párbeszédet olvashatunk három személy között. A 33. szám cikkének írója egy kontextust jelenít meg közte és ismerőse között. A szerző teljes mértékben elutasítja azt, hogy a gyermekeknek önálló élettere legyen. Különböző érveket sorakoztat fel amellett, hogy miért jó az, ha a kisdedek fiatal felnőtt korukig a szüleikkel egy szobában töltik mindennapjaikat. Azzal érvel, hogy a dajka túlادagolhatja a gyermekeknek az anyatejpótló italt, továbbá megemlíti azt is, hogy a felnőttekkel közös élettér keretei között a lányok megtanulják azokat a hasznos tulajdonságokat, intelmeket és viselkedést az anyjuktól, amelyekkel később sikeres házasságban élhetnek. Ezzel szemben a szerző ismerőse pedig megoldásként aposztrofálja a gyermekszobát. Megoldás az szerinte a rendre, tisztaságra és a társasági életre. Hiszen ezáltal, a gyermekek nem teszik tönkre a bútorokat, nem tartják fel a háztartási munkákat végző felnőtteket, illetve nem zavarják a szülőket a társasági élet folytatása közben. A válasz e cikkre a 35. számban található. Az írója egy *Elek apa* névre hallgató úr volt, aki nem tudott elképzelni egy házat sem, főleg nem egy úri otthont gyermekszoba nélkül. A cikk felsorakoztatja az ő érveit a gyermekeknek szánt szoba mellett, illetve elmagyarázza a gyermekek szemszögéből is annak fontosságát. A szerző a saját életéből vesz példákat, gondolatokat, és ezekkel támasztja alá véleményét. Véleményem szerint a legfontosabb üzenet az előző kettő cikkre adott válasz a 39. számban. Egy édesanya itt nyilatkozik arról, hogy lényegében teljesen mindegy az, hogy van-e vagy nincs külön zuga a gyermeknek, ha nincsen jó édesanyja.

A Pesti Napló 49. évfolyamának 272. és 279. számában szintén egy párbeszéd bontakozik ki előttünk. Ennek a két írásnak a témája a gyermekek egészsége. A 272. számban olvasható cikket egy orvos írta. Ő rossz véleménnyel volt a háztartásokról, és azoknak gyerekekre vonatkozó kialakításáról. Megemlítette, hogy ha hívják őt egy beteg gyermekhez, akkor általában a kisdedet egy sötét, szinte levegőtlen, kicsi szobában találja. Bírálta a szülőket, akik véleménye szerint különböző kifogásokkal és magyarázatokkal élnek a minőséget illetően, mert hiába táplálkozik a gyermek egészségesen, ha a napsugaraktól elzárt szobában éli gyermeki életét, akkor betegsége hajlamos lesz. A 279. lapszámban találhatjuk az előző írásra adott választ egy édesapa tollából. Az édesapa leírása alapján az ország legszegényebb részében élt. Bírálta az orvos észrevételeit, mert ő is édesapa, aki mindent megad gyermekeinek még a gyermekszobát is, annak ellenére, hogy szegény családból származik. Írásában felsorakoztatta azokat az „intézkedéseket”, amelyeket megtett az egészséges gyermekszoba érdekében. Külön kitért a szellőztetésre, kályhára, takarításra, a szoba padlójára, festésére. Sajnálatosan azonban

nem derül ki, hogy ez az általa elkészített szoba létezett-e a gyermekei számára, hiszen elmondása alapján nem volt lehetősége képpel ábrázolni azt az újságban.

A Pesti Napló 1899. december 24-ei száma, és a Jó egészség című folyóirat 1918. augusztus 1-én kiadott száma hasábjain található, gyermekszobával kapcsolatos írások témája az, hogy milyen is a jó gyermekszoba. A két cikk felsorakoztatja azokat az ismérveket, elengedhetetlen íratlan szabályokat, amelyek betartásával egy tökéletes kis világot lehet létrehozni a család legkisebb tagjainak. Érdekesség véleményem szerint az, hogy egyik cikkben sem olvasható, hogy egy gyermekeknek szánt szoba akkor lesz tökéletes vagy legalábbis hasznos, ha sok benne a játék, illetve ha jó minőségű bútorok vannak benne. A bútorokról akkor tettek csak említést, amikor azt taglalták, hogy miként lehet elkerülni azt, hogy egy szoba poros legyen. Leginkább az olyan dolgok függvénye a jó a gyermekszoba a szerzők szerint, amelyek a gyermekek egészségét szolgálják, és nem ártalmasak arra.

A Pécsi Napló 1905. március 25-én kiadott számában igencsak az eddigiektől eltérő szemszögből közelíti meg Dr. Lévai Ödön a gyermekszoba bemutatását. Szerinte a jövő gyermekének „milyensége” függ ettől a tértől. Az írást a kettősség jellemzi. Az egyik pillanatban úgy vélte a szerző, hogy, hogy a gyermekszoba a gyermek fejlődése, élete és biztonsága szempontjából fontos, viszont ha tovább haladunk az írásban, akkor észrevehető, hogy ugyanakkor nyilatkozott arról is, hogy valamiféle korlátot ad a jövőbeni felnőtt élethez, hiszen nem biztos, hogy a gyermekszobából kikerülő fiatal képes lesz majd megállni a helyét a mindennapokban. Fontos, hogy megtanulja a gyermek azt, hogy mit jelent az élet, a természet, és meg kell őt tanítani formálódni és alakulni. Nem csak a testi fejlődése a fontos, hanem bizony a lelki is, amelyben tökéletesen segít a szerző szerint a gyermekszoba, merthogy annak személyiségformáló hatása van akkor, ha a szülő segít ebben.

1927-ben egy teljesen más értelmezésben jelent meg a gyermekszoba, mint téma a sajtóban. A Színházi Élet című folyóirat foglalkozott vele, és arra a következtetésre jutott a cikk írója, hogy a gyermekszoba a jó modor és a jó viselkedés alapja. Az, hogy milyen a gyermeki tér színvonala, összefügg azzal, hogy milyen ember válik majd a gyermekből. Természetesen a cikk az anyai és a nevelői nevelést helyezi a legelső helyre, de emellett hangsúlyozta a szerző, hogy az igényes szobával rendelkező gyermek nagyobb eséllyel indul felnőtt korára a társadalmi beilleszkedés és elfogadás útján. A cikk írója megnyugtatta azokat a családokat, akik nem tudták biztosítani a gyermek külön terét, azzal, hogy az ilyen háztartásokból származó gyermekből is lehet sikeres, udvarias és intelligens felnőtt, de kell hozzá egy kis szerencse, illetve valamilyen talentum.

Látható tehát, hogy a gyermekszoba kapcsán sokféle vélemény és gondolat született meg a régi újságokban, és sok gondolat mindig visszatért és ismétlődött. Úgy tűnik, időről időre, létrejön egy új irány, egy új eszme, amely akár láthatóan, vagy akár láthatatlanul formálja nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek életét is. Véleményem szerint, abszolút pozitívum az, hogy a közemberek számára is elérhető módon nyilatkoztak erről, hiszen ez a polgárosodási folyamat hozadéka volt, ami nélkül nem lehetnénk most azok, akik vagyunk.

2. Észrevehető-e, hogy a közvélemény számára vita tárgya volt a gyermekszoba?

Azon felül, hogy a gyermekszoba többféle módon és témában jelenik, jelent meg az emberek életében, az elemzett források alapján megállapítható, hogy igencsak vita tárgyát képezi. A viták középpontjában áll a léte, illetve hiánya, valamint a milyensége. A dokumentumelemzés során megvizsgált sajtótermékek közül öt ilyen emelnék ki. Ahogy korábban írtam, ezek egymást követő kiadásokban jelentek meg, egymásra reflektálva. Olykor észrevehető a bírálat, az egyet nem értés és a negatív vélemény kinyilatkoztatása.

A Fővárosi Lapok három, majdnem egymást követő lapszám hasábjain olvashatók cikkek, három véleményből álló párbeszéddé alakulva. A kutatásom elején említettem, hogy három teljesen különálló véleményt olvashatunk arról, hogy hasznos-e a gyermekszoba léte. Az első, úgymond „alapcikk” szála szerint, megengedhetetlen az, hogy a gyermekeknek külön terük legyen, elválasztva a felnőttek hálósobájától. Az írás kiindulópontja a szerző ismerősének mondanivalója, amelyben az tanácsolja egy építkező hölgynek a gyermekszoba kialakítását. Érdeemes jól megfigyelni ezt az írást. Egyáltalán nem beszél arról, hogy a gyermekeknek jó vagy rossz az, ha a szülők mellett vagy a szülőktől külön töltik idejüket. Középpontban a felnőtt és a lakás. A felnőtt kényelmét és társasági életének megélését szolgálja a gyermekszoba. Így a gyermeknek saját bútorai vannak, nem a szalonban lévő rongálja és koszolja össze, van saját birodalma, azaz nincs láb alatt, ha vendégek érkeznek. A szerző véleménye szerint a gyermekszoba ártalmas és nem jó, egyenesen a bajok forrásának aposztrofálja. Megfigyelhető, hogy már cikk ellentmondásokat és ellentéteket is hordoz. Véleményem szerint ezek az ellentétek nagyon szélsőségesek, a két végletet mutatják be. Az egyik túlságosan is a gyermekes családok gyermek nélküli életét mutatja meg az olvasóknak, a másik véglet pedig az, ha a gyermek teljesen a szülőhöz van „láncolva”. Megállapítható, visszaulva a szakirodalomra, hogy a 19. század végén még gyermekcipőben járt az arany középút kialakítása a gyermeknevelés és a gyermekek térben (el)helyezésének kérdésében.

Az 1893. február 4-én megjelent, 35. lapszámban olvasható a véleménynyilvánítás második írása. Az író biztosítja a korábbi szerzőt, hogy élvezettel olvasta írását, azonban lenne

ahhoz kiegészíteni valója. A forrás olvasása közben észrevehető, hogy az úr igyekszik a felnőttég és a gyermekég között kialakítani egy egyensúlyt. Betartja családjával az otthoni írott/íratlan társasági szabályokat úgy, hogy abban a gyermek is benne van. Természetesen gyermekszobával. Kiemeli, hogy mivel szülő, szereti a gyerekeket, és nem tartja magukat rossz felnőtteknek azért, mert külön alszanak gyermekeiktől. Kialakít egy olyan átmenetet a család és az intimitás között, ami mind a két félnek tökéletes. A gyermekszoba új funkciójára mutat rá, ami az édesanya pihenését szolgálja, hiszen amíg a kisdetek a szobájukban játszanak, addig az anya tud pihenni.

A harmadik cikk, amely 1893. február 9-én jelent meg, az előző kettőre érkezett válasz volt. Az édesanya, aki a szerző volt, nem azt állítja középpontba, hogy lényeges vagy nem lényeges a gyermekszoba. Ő az édesanya személyével foglalkozik. Látható, hogy nem a gyermekszobával hozza összefüggésbe a rendet és a tisztaságot, hanem úgy véli, hogy ha az anya tudja, mit csinál és azt, hogy hogyan csinálja, akkor a háztartás is rendesen működik.

A három írásban egyébként találunk egy közös pontot, ez pedig a dajka szerepe. Érdekes megfigyelni azt, hogy már maga a háztartás kifejezéshez szorosan hozzákapcsolódik a dajka személye. Természetesen, hogy nem mindegyik szerző értett egyet azzal, hogy szerepe legyen a családokban. Leginkább az az álláspont tartotta feleslegesnek a gyermekszobát, amely szerint nincsen szüksége a családnak a gyermekek körüli teendőkben még egy főre.

Az újságcikkek feldolgozásából kiderült, hogy a másik kardinális vitakérdés a gyermekek egészsége volt. Azt szorosan kötötték a gyermekszoba milyenségéhez és minőségéhez. A Pesti Napló Tűzhely című rovatában számos olyan témát találunk, amelyek nem politikával, illetve gazdasággal foglalkoznak, hanem számos olyan témával, amelyek közelebb állnak a polgárokhoz. Ebben a rovatban jelent meg egy olyan írás 1898. október 2-án, amely véleményem szerint emelkedett hangvételű volt. Ennek az volt az oka, hogy a cikk írója, aki nem mellesleg egy orvos volt, rossz véleménnyel volt a gyermekek elhelyezéséről a lakásokban, házakban. Írásában feltűnő felháborodásában elmondta, hogy milyen ne legyen egy olyan helyiség, amely gyermekszobának van aposztrofálva. Tapasztalatait leírva és elmesélve hangsúlyozta, hogy hiába vannak meg a megfelelő életkörülményei, tápláléka a gyermekeknek, sokkal inkább fogékony egy megbetegedésre, ha nincs egy egészséges tér, amelyben a legtöbb idejét tölti játékkal. Az orvos írására egy hét múlva érkezett egy édesapától a válasz, 1898. október 9-én. Az édesapa nem értett egyet a korábban leírtakkal, mondván, az orvos csak a rosszat látja. Igazából tökéletesen kiegészíti egymást a két írás, hiszen az édesapa is felsorakoztatta azokat a kritériumokat és teendőket, amelyek segítségével egy egészséges tér

alakítható ki a gyermekek számára. Igaz, hogy a „válaszlevél” elején szintén emelkedett hangvételt üt meg, de tovább olvasva szorosan összekapcsolható és egymáshoz illő a két cikk.

3. A kutatáshoz használt források alapján miként körvonalazható, hogy milyen is a jó gyermekszoba?

Az előző kérdések megválaszolása során górcső alá vettem azt, hogy mi volt a vélekedés a gyermekszoba létéről, és azt is, hogy milyen témák azok, amelyek általában a vita tárgyát képezték, illetve azt is, hogy milyen témában jelentek meg a cikkek. Most szeretnék arra választ kapni, a gyermekszobával kapcsolatos sajtótermékek fényében, hogy milyen is volt a forrásokból kibontható, megfelelőnek tartott gyermekszoba, ami a közvélemény, a család és nem utolsósorban a gyermek igényeit is kielégíti.

Nehéz kérdés az, hogy ha jó, akkor mitől jó, mert számos olyan dologgal találkozhatunk és találkozunk is, ami felülírja a korábbi idők elképzeléseit. Új eszmék, új szabályok, új politikai vezetés: új gyerekszoba-ideált is hozhat. Azonban úgy látszik, hogy a gyermekszobával kapcsolatban egy közös, kimondatlan konszenzus alakult ki különböző korszakokban. Mit is értek ez alatt? Ha figyelmesen végigolvassuk a sajtó közléseit a témával kapcsolatban, rengeteg kapcsolódási pontot találunk. Ezek a kapcsolódási pontok azok, amelyeket bármikor olvasunk, bárhol általában ugyanazt foglalják magukba, csak egy kicsit másképp. A kutatásomhoz használt forrásokból kikerestem azokat, amelyek – akár csak pár szót is, de – tartalmazzák, hogy mitől jó egy gyermekszoba. Ezek a következők: Pesti Napló 856. szám, (1899. december 24.); Jó egészség újság, 17. évfolyam, 15. szám, 119. oldal, (1918. augusztus 1.); Pesti Napló, 49. évfolyam, 272. szám, 18–19. oldal (1898. október 2.); Új idők VI. évfolyam, 2. szám 55–56. oldal (1900.január 24.).

Az első, amit mindegyik forrás leír, az, hogy a szobának nagynak, tágasnak és világosnak kell lennie. Nem érdemes udvarra néző szobát választani a gyermekek részére, hanem a legjobb, amelybe Kelet felől süt be a nap. Fontos, hogy ne legyen kitéve az északi szeleknek, mert az egészségtelen. Legcélszerűbb, ha a szülők szobájától csak egy ajtó választja el, ami éjjel nyitva kell, hogy legyen. A jó gyermeki birodalom ismérve az e cikkek szerint, hogy a falakon nem lehetnek tapéták. A tapéta helyett olajos színezést javasolnak, faburkolatot is csak másfél méteres magasságig a gyermekágy közelében, sehol máshol. A padlót illetően nem érdemes szőnyeget tenni, mert abban nagyon sokáig és nagyon hamar megtapad a por. Ha van rá lehetőség, akkor linóleummal kell bevonni a padlózatot.

A különféle textilek és bútordarabok sem megengedettek a cikkek szerint, hiszen ezektől szennyeződésben gazdag lesz a szoba. Csak a legszükségesebbeket érdemes ebből

beszerezni. A bútorok tekintetében székek, asztalok, szekrény és ágy a megengedett. A Jó egészség újság cikke külön még arra is kitért, hogy hány köbméter levegőre van szüksége egy gyermeknek. A 10-15 a legoptimálisabb, viszont szellőztetéssel biztosítani kell mindig annak cseréjét is. A hőmérsékletet is konkretizálják az újságok cikkei. Igaz, hogy az általam kiválasztott sajtótermékek egymástól különböző évben születtek, de érdekes módon egy véleményen vannak a hőmérsékletet illetően is. A két éven aluli gyermekeknek magas szobahőmérséklet kell, hiszen ők még viszonylag kevesebbet mozognak, azonban az idősebbek esetében a hőfokot 16 fokban maximalizálják. Az ágy tekintetében a vaságy, illetve a kerekeken guruló ágy a leghasznosabb, ha már a bölcsőt nem használja a család.

Észrevehető, hogy a 19–20. század emberei nem abban mérték a jó gyermekszobát, hogy mennyi játék van benne, vagy, hogy mennyire érzi magát ott otthonosan a gyermek. A leírtak által is bizonyítható, hogy akkor hasznos és megfelelő a gyermekek szobája, ha az az írott vagy éppen íratlan, mindenki által elfogadott „egészségügyi szabályoknak” megfelel.

4. Hogyan kapcsolódott a gyermekszoba a Kisdednevelési Kiállításhoz?

A magyar Kisdednevelési Kiállítás egy nagyon érdekes szegmense volt a 19. századnak. Talán ez volt az első olyan, nagyobb méretű és magas színvonalú tárlat, amelyben helyet kapott a gyermek és a gyermek körüli tevékenység, illetve élet. A kérdésem megválaszolásához a kiállítás tárgymutatóját használtam, amelyet 1893-ban adtak ki. Ez felsorolja a kiállítókat, pavilonokat és a kiállított tárgyakat is, valamint a tárlat programját. A tárgymutató előszavában egy rövid bemutatásban látható a kiállítás miéértje. Különös tekintettel arra rendezték be a tárlatot, hogy a központban azokkal a gyermekekkel foglalkozzon, akik még nem érték el a tanköteles kort.

A kiállítás tematikája öt csoportra osztotta a gyermekekről és a gyermekeket körülvevő világról szóló témákat. Az első volt az egészséges kisded ápolása, a második csoport foglalkozott az egészséges kisded értelmi nevelésével, a harmadikban találjuk a beteg gyermekek ápolásával foglalkozó részt, a negyedikben a társadalom működését a gyermekek érdekében és végül, de nem utolsó sorban pedig a különböző nevelési aspektusokkal foglalkozott a kiállítás, külföldi és itthoni példákon, ismereteken keresztül. Természetesen előfordul még a korábban felsorolt öt csoporton kívül olyan rész is, amely időleges kiállításokat tartalmaz. Ezek között megtalálható volt olyan, amelyben gyermekszobákat láthat a közönség. A minta-gyermekszobákat különböző felajánlások által rendezték be. Ezek lehetnek különféle tárgyak, játékok, ápolási eszközök, amik a gyermekkel kapcsolatosak. Jegyzéküket és a tárgyak tulajdonosának nevét a tárgymutató hasábjain lehetett olvasni. Minden egyes olyan darab,

amelyet eladásra is kínáltak a tulajdonosok, jelölve volt, így a látogató célirányosan is megtudta keresni azt, ami őt érdekelte. Ilyet találunk például a 40. oldalon, ahol különböző gyermekfürdőszereket és gyermekszoba felszereléseket kínáltak megvételre a tárgyak kiállítása mellett. A tárgymutató végén egy betűrendbe szedett névsor is megtalálható volt a kiállított tárgyak tulajdonosairól.

Véleményem szerint, a történelem során még soha nem volt ennyire előtérben a gyermek hazánkban, mint a 19–20. században. Mondhatjuk azt is, hogy a családokat szinte felkészületlenül érte a rohamos fejlődés. A kiállítás hazánkban egy tökéletes segítség és támpont volt annak érdekében, hogy a szülők, nevelők, tanítók és a különböző pedagógusok jobban megismerhessék azt a világot, ahol a gyermekek élnek vagy élni szeretnének

XIX. Összegzés, a kutatás további lehetőségei

Dolgozatom szakirodalmi részének elején bemutatam a gyermekkortörténeti kutatásokat nemzetközi vonulatban, illetve kitértem a hazánkban eddig folytatott vizsgálatokra. Összegyűjtöttem azokat az írásos, illetve kiállítási eredményeket, amelyek során egy meglehetősen tág képet kaptam arról, hogyan és miképpen foglalkoztak korábban a témával. Természetesen rengeteg történész és neveléstudós foglalkozott a gyermekszoba, és az azt betöltő gyermekbútorok és játékok történetével. Ahhoz, hogy a régi forrásokat megértsük és használni tudjuk, tudomásul kell vennünk azt, hogy minden kornak és minden korszaknak megvolt a saját felfogása a családról, a gyermekről és az őt körülvevő környezetről. A kútfők sokszínűsége azon alapul, hogy a vizsgált területeknek is alkalmazkodniuk kellett az éppen aktuális eszméhez. Ennek a folyamatnak a hozadéka az, hogy korszakonként, vagy akár földrajzi területenként is, más és más megközelítésben olvashatunk egyes témában a gyermekekről. A gyermek társadalomban elfoglalt helye sem volt mindig ugyanaz és ugyanolyan. Az őskortól kezdve napjainkig nem mondhatjuk el azt, hogy mindig minden körülmények között egységesen és egyformán beszéltek a gyermekről, vagy egyáltalán a gyermekorról.

Amikor a 19. században a polgárosodás és az urbanizáció kezdetét vette, kialakultak a polgári családok, és a városokban egy új meglátás bontakozott ki, és eszerint nagyobb hangsúlyt fektettek a nevelésre, az oktatásra, a gyermek fejlődésére, környezetére, az egész gyermekkorral kapcsolatosan megváltozott a szemlélet. Ezt jelzi a szakirodalmi részben a „Változások kezdete” című rész. A változás széles körben kezdődött, mind a társadalom, mind pedig a család szintjén. A család egy szeretetteljes menedékké alakult át, és a család élettere teljesen elkülönült a munkától és a munkahelytől, és az otthonokba a család tagjai szívesen mentek haza. Az

intimitás kialakulásában nagy szerepet játszott, hogy az anya és az apa között a korábbi évszázadoknál nagyobb volt a harmónia, például a kis korkülönbség miatt. Szaporodott az érzelmi alapon kötött házasságok száma. Ennek köszönhetően a szülők elkezdtek kialakítani a gyermeknek egy saját, önálló teret, más okok mellett amiatt, hogy saját maguk számára egy intim elkülönülésre alkalmas teret hozzanak létre. Bár azt el kell mondani, hogy nem volt mindegy, hogy milyen társadalmi rétegbe született a gyermek. Volt, ahol nem volt hely a gyermekszoba és/vagy gyermekszoba kialakítására, sőt volt nem kevés olyan család is, ahol a gyermeket nevelő szülők nem látták szükségesnek az önálló birodalmat, azt inkább a bajok forrásának aposztrofálták. Természetesen ott, ahol teret kapott az önálló szoba, népszerűek lettek a gyermekbútorok, a gyermekjátékok. Minden gyermeknek volt játéka attól függetlenül, hogy volt-e saját szobája vagy nem, de így jobban előtérbe kerültek a kisdedeknek szánt dolgok.

A 19. századi sajtóból és az akkoriban kiadott kalendáriumok, életvezetési könyvek lapjairól is jól látszik, hogy a korszakban (főként a dualizmus időszakában) orvosok, értelmiségiek és közemberek is előszeretettel foglalkoztak a gyermekszoba kérdésével, és szívesen írtak erről. A legnépszerűbb téma természetesen a tökéletes gyermekszoba kialakítása, és annak főbb kritériumai voltak. Ahogy többször is említettem a kutatásom során, a kortársak akkori, egybehangzó véleménye szerint nem attól vált egy gyermeknek szánt tér, a gyermekszoba jóvá, hogy milyen játékok, illetve bútorok voltak benne, hanem attól, hogy mennyire volt jó hatással a gyermek egészségére.

A kutatásomban sajtócikkek összevető elemzésével vizsgáltam a kérdéskört, értelmezve az egyes, gyakran egymásnak ellentmondó véleményeket, nézeteket, eszméket. Az Arcanum adatbázis segítségével, kulcsszavas kereséssel választottam ki a felhasznált forrásokat, és ezek segítségével válaszoltam a kutatási kérdéseimre. Különleges szegmense volt a dualizmus időszakának a gyermekkor, azon belül a gyermekszoba kérdésköréhez is kapcsolódóan az 1889-es Kisdednevelési Kiállítás, ahol hazánkban elsőként állítottak ki a nagyközönség elé minta-gyermekszobákat, azok bútoraival és játékaival együtt. A kiállítás apropója volt, hogy a pedagógusoknak, szülőknek és másoknak is tanácsokkal és példákkal szolgáljon.

A kutatás folytatásaként fontos volna más országok és különböző társadalmi rétegek gyermekszobáinak, gyermekjátékainak az összehasonlítása, az eltérő helyen és helyzetben élő gyermekek játékaiknak, illetve terének bemutatása, vagy éppen egy korkép körvonalazása a gyermekszoba és a gyermekek használati tárgyai tekintetében.

X. Felhasznált irodalom

- Aggné Pirka Veronika – Mikonya György – Mészárosné Darvay Sarolta – Szarka Emese (2014): *Kora gyermekkori nevelés – és családtörténet*. Budapest.
- Albert Gábor (2011): *A nevelés elmélet és történeti alapjai*. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/albert_gabor/2a_becsben_tartott_gyermek.html
- Az Annales című folyóirat cikke: <https://hu.thpanorama.com/articles/historia/escuela-de-los-annales-origen-caracteristicas-metodologia-y-representantes.html>
- Bálint Alice (1990): *A gyermekszoba pszichológiája. Pszichoanalitikai tanulmány*. Pantheon Kiadó, Budapest.
- Budapesti Montessori Óvoda (ész. n): *A Montessori pedagógia bemutatása*.
<http://www.montessoriovi.hu/pedagogia.html>
- Bútor Magazin (ész. n): *Mindennapi tárgyaink – A bútor története I. rész*
<https://www.butormagazin.hu/mindennapi-targyaink-a-butor-tortenete-1-resz/>
- Deáky Zita (2011): *Jó kis fiúk és leánykák – A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*, Századvég Kiadó, Budapest.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe. A gyermekkép reneszánsza 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés*. ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2017): *A gyermekkortörténeti ikonográfia kutatási irányai és lehetőségei. Gyermeknevelés (on-line folyóirat) 5. 1.*
http://gyermekneveles.tok.elte.hu/17_1_szam/pub/endrody_nagy_2.html
- Enyedi György (1982): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fináczy Ernő (1934): *Nevelélméletek a XIX. században*. Budapest.
<http://mek.niif.hu/07200/07285/07285.htm#29>
- Fináczy Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc (1936): *Pedagógiai Lexikon*, Budapest, 990-994.
- Fónagy Zoltán (2014): *Paloták, bárházak, nyomortanyák. Lakásviszonyok a reformkori Pesten*.
https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/01/06/palotak_berhazak_nyomortanyak
- Fónagy Zoltán (2015): *A polgár otthona boldog békeidőkben: ideál és valóság* (blogbejegyzés)
https://mindennapoktortenete.blog.hu/2015/02/08/polgari_otthon
- Fónagy Zoltán (2018): *„Istenem, hogy felnövünk mindnyájan!” – Szendrey Júlia családja a Hársfa utcában*.
https://mindennapoktortenete.blog.hu/2018/04/20/_istenem_hogy_felnovunk_mindnyajan_szendrey_julia_csaladja_a_harsfa_utcaban
- Gyermek a történelemben. *História* 1997/5-6. tematikus szám
- Hanák Péter (1984): *Polgárosodás és urbanizáció (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században)* *Történelmi Szemle* 27:1–2.
https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1984_1-2/hanak.pdf
- Hegedűs Judit (2004) *A gyermekkor-történet a haza neveléstörténeti kutatásokban, Iskolakultúra* 14. (3) <http://real.mtak.hu/60471/>
- Hidas Péter (2009): *A rejtett városiasodás Magyarországon a XIX. század közepén. Statisztikai Szemle*, 87. évfolyam, 5. szám
https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2009/2009_05/2009_05_493.pdf
- Hollósi Hajnalka (2008): *Gyermekkép, gyermekvilág, gyermekfelfogás változásai pedagógiai megközelítésben. Iskolakultúra*, 2, 92-103, http://misc.bibl.u-szeged.hu/45530/1/iol_2008_001_092-103.pdf
- Játékpedagógia: Comenius és Fröbel a játékról.*
http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Jatekpedagogia/23_comenius_s_frbel_a_jt_krl.html

- Kántor Julianna (ész. n): *A bútorfestés kialakulása, története.*
<http://magyarutca.org/nyeomszsz/orszavak/pdf/A+butorfestes.pdf>
- Kéri Katalin (2001): *A világ díszei. Gyermekszemlélet, gyermekkor a középkori iszlám világban. Valóság*, 1. 54–60.
- Kéri Katalin (2002): *Nevelésügy az aztékok körében Sahagún művei tükrében. Valóság*, 5. 40–50.
- Kéri Katalin (szerk., 1997): *Távoli tájak, ismeretlen gyermekek.* Janus Pannonius Tudományegyetem, Tanárképző Intézet, Pécs.
- Kéri Katalin: *A felnőttek nagyított gyermekek? Neveléstörténeti szemléletváltás és gyerekortörténet.* <https://mek.oszk.hu/02100/02102/02102.htm>
- Kéri Katalin (2015): *Gyermek kultúra, gyermekkor-történet Spanyolországban.* In: Bús Imre (szerk.): *Gyermekek különböző és hasonló kultúrákban.* PTE, IGYK, Szekszárd, 11–30.
- Kéri Katalin (2009): *Hervasztó jelen, virágzó jövő: Gyermekábrázolás az 1950-es években.* In: Szabolcs Éva (szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok II.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 111–231.
- Kéri Katalin (1993): *Tovattűnő álmok.* JPTE, Pécs. <https://mek.oszk.hu/02100/02102/02102.htm>
- Babatörténelem: *Játékok a múltból. Lakáskultúra Magazin* (ész. n)
<https://www.lakaskultura.hu/dekoracio/babatortenelem-jatekok-multbol/>
- Magyar Erzsébet (2006): *A család története.* In: Bodonyi Edit, Busi Etelka, Hegedűs Judit, Magyar Erzsébet, Vizely Ágnes: *A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése: Család, gyerek, társadalom* (5. kötet), ELTE PPK NTI.
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) II. kötet: *gyerekbútor*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-796.html>
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) II. kötet: *gyermekszék*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-813.html>
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) II. kötet: *járóka*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1635.html>
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) V. kötet: *tolóágy*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-699.html>
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) V. kötet: *tolóka*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-700.html>
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977-1982) V. kötet: *ülcsik*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1039.html>
- Magyar Szó (1960): *Gyermekbútor.* VII. 30. 2. oldal.
- Makkai László (1979): *A gyermek a középkorban. História*, 1. 3–4.
- Mikolya Jenő – Szabó Ferenc (1979): *Szeghalom történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok.* Szeghalom, 1979.
- Mikonya György (2016): *A gyermekszoba történeti változatai és funkciója.* In: Kolosai Nedda és M. Pintér Tibor (szerk.): *A gyermek kultúra jelen(tőség)e.* Budapest. 58–71.
- Molnárné Aczél Eszter – Dománszky Gabriella (szerk., 2019): *Tanulmányok Budapest múltjából XLIII: Gyermek/Kor/Kép – Gyermek a magyar képzőművészetben konferenciakötet.* Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
- Moskovszky Éva (2000): *A játékszerek történetéről és a Moskovszky – Auer család gyűjtéséről.* <http://www.kamjt.hu/cikkek/moskovszky/jatektortenet.html>
- Pálmai Judit (2016): *20. század eleji családkép a közoktatás dokumentumaiban: A család és funkciói a Horthy-kori tantervekben, tankönyvekben és szakfolyóiratokban.* PhD értekezés, kézirat, PTE OTNDI, Pécs.
- Péter Katalin (szerk., 1996) *Gyermekek a kora újkori Magyarországon.* MTA-Történettudományi Intézet, Budapest.
- Pukánszky Béla (1999): *Utazás a szobában: Gyermeküket tanító apák a XIX. században. Magyar Pedagógia*, 99:1. 97–106.

- Pukánszky Béla (2000): Új pedagógiai határtudomány – a gyermekkortörténet. *Studia Caroliensia*, 1: 3. 47–63.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkortörténeti kutatások főbb tendenciái*. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 2001: a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. Osiris Kiadó, Budapest, 77–95.
- Pukánszky Béla (2003) (szerk.): *Két évszázad gyermekei: A tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Pécs: Iskolakultúra Könyvek 28. http://www.pukanszky.hu/Pukanszky_Nevelestani.pdf
- Pukánszky Béla (2018): Gyermekkép, romantika, „romantikus gyermekkép”. In: Sárkány Péter – Schwendtner Tibor (szerk.): *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*. EKE Líceum Kiadó, Eger 37–48.
- Pukánszky Béla (2000; szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2002): Gyermeküket tanító apák. Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. *Iskolakultúra* 12: 3. 5–15.
- Pukánszky Béla (2018): *Gyermekkép és nevelés – Felfogások a gyermekről és a nevelésről a pedagógia történetében*. Selye Egyetem, Komárom. http://www.pukanszky.hu/eloadasok/TANANYAGOK/Pukanszky_Gyermekkep_es_n_eveles_2018.pdf
- Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt, Budapest. <https://mek.oszk.hu/01800/01893/html/02.htm#Heading20>
- Pukánszky Béla (2015): *Bevezetés a gyermekkor történetébe*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868–1890*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2009): *Ifjúkorok, gyermekvilágok (I)* Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt., Budapest.
- Szabolcs Éva (1990): A család és gyermekkortörténeti kutatások újabb fejleményei. *Magyar Pedagógia*, (90) 3-4. 170–184.
- Támba Renátó (2017): *Gyermekkor a vásznanon. A dualizmus kori gyermekszemlélet az Alföldi Iskola festészetében*. Storming Brain, Érd.
- Tesz-vesz Alapítvány (évsz. n): *Brueghel: Gyermekjátékok*. <https://www.teszvesz-alapitvany.eu/gyermekjatekok>
- Tőkéczi László (2007): A „zsidókérdés” a dualizmus idején. In: *Magyar Pax Romana katolikus értelmiségi szervezet kiadványa*. <https://www.magarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/tokeczki.htm>
- Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (szerk., 1998): *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (1998): A gyermekkor és a gyermekfelfogás a történelemben In: *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Vigh Annamária (1998): Egy polgárlakás Budapesten. In: *Tanulmányok Budapest múltjából. XVII*. Budapest. 77–85.
- Natalie Hartman Whitnack (évsz. n): *Century of American AD-BEAR-TISING*. <http://www.victoriana.com/antiquetoys/teddybears.html>